

Kimlik ve Edebiyat: Ermeni Sürgünü

Nuran Savaşkan Akdoğan*

Coğrafi olarak belli bir yerden başka bir yere ceza olarak gönderilme olarak tanımlayabileceğimiz sürgün, istek dışı ve devletin baskı aygıtlarınca kullanılan bir yöntemdir. Sürgün, Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüz Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar süregelen ve halen etkisini sürdüren bir politika aracıdır ki kökleri Antik dönemlere kadar uzanır.¹ Yeni bir koloni kurma, güvenlik gerekçesiyle coğrafi bir alanı boşaltma, ceza verme ve başka amaçlar doğrultusunda farklı formlarda uygulanabilen bir devlet politikasıdır. Kavram, öznesinin insan olması sebebiyle aynı zamanda siyasi, ekonomik ve kültürel niteliklere haizdir.

19. yüzyıl milliyetçilik akımları ile birlikte başlayan uluslaşma süreci ve kurulan yeni ulus devletler ile yeni sınırlara kavuşan siyasal yapılar, büyük insan kitlelerinin göç dalgasına neden olmuş, aynı zamanda yeni bir kimlik inşa sürecini tetiklemiştir. 19. yüzyıl düşünürlerinden Ernest Renan "Ulus nedir?" adlı kısa makalesinde, ulusu ulus yapan niteliklerden bahsederken ulus ruhunun iki şeyden; geçmiş ve şu andan oluştuğunu belirtir. Renan'a göre ortak yaşama arzusunun yanı sıra geçmişin kahramanlık olayları ile

"beraber acı çekmiş olmak" ulusa olan aidiyet hissini güçlendirerek dayanışmayı getirecektir ([1882] aktaran Smith ve Hutchinson, 1994). Günümüz toplumsal bellek ve kimlik çalışmalarında önemli yer tutan bu konu, sürgün kavramı ile de bağlantılıdır. Toplumsal yapı içerisinde yer alan toplulukların geçmişin hafızasını paylaşmaları, özellikle geçmişe ait travmatik olayları anlatılarla günümüze kadar getirmeleri hem bireysel hem de kolektif kimliğe dair sınırları çizmektedir (Kolkurık, 2011: 169). Sözlü tarih çalışmaları, geçmiş travmaları araştırıp inceleyen bilimsel eserler, kurgusal nitelik taşıyan edebi eserler, derlenmiş anılar bu amaca hizmet eden araçlar haline gelmiştir. Buradan hareketle, seçilen Ermeni edebi eserleri üzerinden sürgün kavramının ele alınış biçimi ile öne çıkan diğer söylemlerin Türkiye'de yaşayan Ermeni azınlıklarının aidiyet alanlarını kurgulama ve tanımlama sürecinde yardımcı olduğunu aktarmak hatalı olmayacaktır. Bu çerçevede Ermeni kökenli Türk vatandaşlarınca yazılan iki edebi eser üzerinden "ben ve öteki" ayrımının nasıl kurgulandığı incelemektedir. Bunlar, Sarkiz Çerkezyan'ın (2003) *Dünya Hepimize Yeter* ve Kırkor Ceyhan'ın (1999) *Kapryı Kimler Çalıyor* adlı eserleridir. Eserlerin yazarları, çocukluk dönemlerini geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde yaşamışlar, sürgünün etkilerini öz yaşamlarında hissetmiş olan kişilerdir.

Öte yandan 1991 yılında kurulan Ermenistan Cumhuriyeti açısından geçmişin büyük travması olarak kabul edilen 1915 Ermeni Tehciri², Ermeni ulusal kimliğinin kurulmasında büyük önem taşımaktadır.³

(*) Doç.Dr., TODAİE Öğretim Üyesi.
(**) ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde hazırlanan doktora tezinden yeniden türetilen ve "Ermeni Edebi Eserleri, Sürgün ve Kimlik" başlığı ile Prof.Dr. Enis Şahin tarafından 2009 yılında başlatılan "Tarih Boyunca Ermeni Projesi" nde yayımlanmak üzere hazırlanan makale, bahsi geçen projenin sektöre uğraması nedeniyle 2014 yılında yazar tarafından geri çekilmiş, güncellenerek yeniden yayına hazır hale getirilmiştir.

(1) Osmanlı Devletinin sürgün politikaları için bkz., (Acehan, 2008: 16).
(2) Bu makalede tehcir ve sürgün kavramları eşanlamlı kabul edilerek dönüşümlü olarak kullanılmaktadır.
(3) Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'nın resmi sayfasında tehciri genosit olarak tanımlamaktadır. <http://www.mfa.am/en/what-is-genocide/>. Bu konuda pek çok kaynağa erişmek mümkündür. Bkz. Armenian National Institute (ANI), <http://www.armenian-genocide.org/turkey.html>

Belli ki ayrı bir inceleme konusu olabilecek bu husus makalenin inceleme alanı dışındadır, ancak 2015 yılının Ermeni Tehciri'nin 100. yıldönümü olması sebebiyle Ermenistan Cumhuriyeti tarafından tehciri anma ve acıları yeniden gündeme getirerek unutturmamak ve toplumsal kitlelere yaşanan olayları hatırlatmak önem kazanacaktır. Micheal Billig (2002) *Banal Milliyetçilik* adlı eserinde, sadece geçmiş yaşanmışlıkların, ortak duygu ve paylaşımların vb. sunulması günümüz toplumlarının ihtiyaçları doğrultusunda yetersiz kaldığı saptamasını yapar. Bu nedenle bireyin ait olduğu toplumda, gündelik yaşam pratiklerine sızan, toplumsal aidiyeti, milliyetçiliği ve kimliği mütemediyen hatırlatan mekanizmalar vardır; bayraklar, anma günleri, milli marşlar vb. gibi. Bu mekanizma sayesinde sadece geçmişin değil aynı zamanda bunların gündelik yaşam pratiklerinde de hatırlatılması toplumsal hafızanın yeniden kurgulanmasına yardımcı olacaktır.

2

2015 yılında uluslararası arenada sıklıkla gündeme geleceği tahmin edilen bu konu, Türkiye'deki ilgili literatürde çoğunlukla "Ermeni Sorunu" olarak ele alınmaktadır. Türkiye ve dünya gündemini uzun yıllardır işgal eden Ermeni sorunu konusuna farklı bir perspektiften bakabilmek mümkün müdür sorusuna farklı bir perspektiften, yani ötekinin perspektifi ile yanıt verebilmek amacıyla da içinde barındıran bu çalışmada, yukarıda bahsi geçen iki edebi eser üzerinden söylem analizi yöntemiyle okuma yapılmıştır. Elbette "sorun"⁴ sözcüğü içinde tarafları barındırmaktadır. Hangi perspektifin benimsendiğine bağlı olarak yapılan değerlendirmelerde yazarlar, kendi tarafından "ben" ile ya da onun karşısı olan "öteki" açısından konumunu belirleyebilirler. Bu makalede ise yazar, "ben" perspektifine bürünmeden, üçüncü tekil kişi gibi, "öteki"nin öyküsünü, farklı kaynakları da değerlendirerek söylem analizi yöntemini kullanmıştır. Yine de edebi eserler üzerinden bu tarz bir çalışma yapmak kendi içinde bazı zorluklar barındırmaktadır.

Toprak, edebi eserleri anlamının yorumcunun tinsel ve tarihsel ufkuna bağlı olduğunu vurgular (2003: 131). Makalede sürgün söylemini ve onun alt temalarını yorumlarken temel kaygı dönemleri tarihsel olarak daha iyi açıklamaktan ziyade, vurgulanması gereken hususları sunmakla sınırlı olacaktır. Gadamer eserleri yorumlayan yorumcunun şu ana değer vererek, eserlerin tarihdışılığı vurgular. Böylece eser ile yazar arasındaki bağı kopararak, okuyucu ile eser arasındaki tüm aracıları ortadan kaldırmış olur. Dolayısıyla metnin anlamı yorumcunun ufkuna bağlıdır (Toprak, 2003: 124). Yorumcu hangi analiz yöntemini kullanırsa kullansın metni yeniden anlamlandırır ve metnin birden fazla anlamı olabileceği ortaya çıkar.

Kurgu olmalarına karşın edebi eserler bu kapsamda oldukça yararlı bilgiler verebilmektedir. Bir anlamda sözlü tarih çalışması olarak değerlendirebileceğimiz bu eserler ile hedef, hakikati saptamaktan ziyade, yaşanmışlıkları dile getiren kişinin perspektifinden görmek ve onun, yani "öteki"nin algısını anlayabilmektir. Genel hatlarıyla edebi eserlerde "ben ve öteki" ayrımı "Gayrimüslimler ve Müslümanlar" şeklinde oluşmaktadır. Sürgün esnasında yaşanan acılar yoğun bir biçimde vurgulanmaktadır. Bu kapsamda Geç Osmanlı döneminde yaşanan, Ermeni Tehciri (1915) olarak bilinen olaylara tanıklık etmiş yazarların gözünden bakabilmek, konunun hem insani boyutunun ele alınmasını sağlamış hem de Ermenilerin gözünden "öteki"nin nasıl tanımlandığını sunmuştur. Makale, sürgün kararının yönetsel boyutlarından ziyade olayları birebir yaşamış ya da sürgün edilmiş ailelerin çocukları olma vasfı ile kişilerin olayları

(4) Sorun sözcüğü Türk Dili Kurumu Sözlüğü'nde "1. Araştırılıp öğrenilmesi, düşünülüp çözümlenmesi, bir sonuca bağlanması gereken durum, mesele, problem", 2. Sıkıntı veren durum, dert" anlamlarında kullanılmaktadır. http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&k_elime=sorun&ayn=tam. Sorunu, sonuca bağlanması gereken bir problem olarak ele aldığımızda, probleme sahiplenilen kişiyi özne, probleme konu olan kişiyi de nesne olarak ayırabiliriz. Problemin öznesi de nesnesi de farklı perspektiflerden "ben ve öteki" olabilir. Bir diğer ifade ile Ermeni sorununu ele aldığımızda, sorunun taraflarını Türkiye ve Ermenistan olarak saptadığımız takdirde, sorunun Türkiye tarafından irdelenmesi halinde Türkiye "ben", Ermenistan "öteki" olacaktır. Ermenistan açısından baktığımızda ise tam tersi bir durum söz konusudur.

nasıl ele aldığını ve “öteki” algısı yani “Türklük/Osmanlılık/Müslümanlık” üzerinden aktarım yapmaktadır.

Edebiyat, Kimlik ve Söylem

Edebi eserler her ne kadar kurmaca olsalar da yazarın içinde yaşadığı toplumsal birikiminin bir uzantısıdır. Örneğin, Türkiye Cumhuriyeti tarihini incelediğimizde belli dönemlerde edebi eserlerin toplumsal ve siyasal gelişmelerle bütünleştiğini saptayabiliriz. Erken Cumhuriyet romanları dönemin niteliklerini ve ihtiyaçlarını yansıtan ideolojik ve didaktik misyonlu eserler verirken, çok partili dönemde kalkınma anlayışı ile bütünleşen köy edebiyatının geliştiğini, bu durumun yavaş yavaş 1970’ler itibarı ile gelişen değişen toplum birey anlayışı ile dönüştüğünü aktarabiliriz. Bireyin gelişimini ve bir anlamda toplumsal izdüşümünü sunan eserler her ne kadar kurgu olsa da toplumsal olaylara farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Bu durum özellikle anı ve sözlü tarih çalışmalarını içeren eserlerde daha da belirginleşerek geçmişe dair yeni perspektif sunmakta, toplumsal kimliklerin sınırları çizilmektedir. Azınlık edebi eserleri gayrimüslimlerin (Ermeni, Yahudi, Rum) yaşadıkları tarihsel olayları, aktardıkları ve duygularını ifade ettikleri en özgür araç olmuştur. Makalede incelediğimiz Sarkiz Çerkezyan’ın (2003) *Dünya Hepimize Yeter* ve Kırkor Ceyhan’ın (1999) *Kapıyı Kimler Çalıyor* adlı eserler “öteki”leştirilen Türk kimliğine dair tüm olumlu ve olumsuz ifadeleri, davranışları, davranış kalıplarını ve algılarını sunmaktadırlar. Bu eserlerde kendi kimliğini yücelten ve ötekileştirdiği Türk kimliğini yeren öyküler de mevcuttur. Türk kimliğini tanımlayan tüm bu ifadelerin hâlihazırda azınlıkların kendi etnik ve ulusal bilinçlerini etkileyen “ayna” görevi gören araçlar olduğu ileri sürülebilir.

Sosyal kimlik kuramı açısından bakıldığında, grup içi yaklaşımlarda bireylerin öteki gruplarla kendi gruplarının farklılıklarını abartarak açıklamaları ve kendi grup-

larını ötekilerle karşılaştırmalarının söz konusu olduğu durumlarda, kendi gruplarını kayırarak, öteki grupları küçümsediklerini, iç grup kayırmacılığı yaptıkları görülür (Demirtaş, 2003: 134). “Ethnocentrism” olarak adlandırabileceğimiz bu yaklaşımda, grup üyeleri gruplarının bazı imtiyazlara sahip olduğu düşüncesi ile kendi gruplarının değer ve düşünceleri üzerinden öteki grupları yargılayabilmektedirler (Bolaffi vd., 2003: 103).⁵ Böylece kendi gruplarını merkeze yerleştirerek, hem grup içi bağı güçlendirmekte hem de öteki gruplardan kendi gruplarını farklılaştırmış olurlar. Dolayısıyla, yazarlar, tarafsız olma kaygısı taşımayan bu eserlerde, çoğunlukla gerçek yaşam öykülerine dayandırılmış olsa da tarihsel olayları ait oldukları “iç grupları kayırmacılığı”⁶ dinamizmi ile tahrif etmektedirler. Bu durumu verili olarak kabul ederek, eserlerde yapılmış tahrifler, tarihin yeniden kurulması ve bazı olayların dışlanarak aktarılması çalışmamızın esas malzemesini sağlamıştır. Özellikle de edebi eserlerde hiç bahsedilmeyen, dile getirilmeyen ve dışlanan olaylar, az vurgulanan ve süreklilik arz ederek tekrarlanan; örneğin kurban edilmiş, aldatılmış şeklinde mazlum olarak tanımlanan Ermeni kimlikleri yaşanan/aktarılan olaylar kadar önem taşımaktadır. Bu nedenle edebi eserler araştırma için azınlık kimliğinin Türk kimliği karşısında nasıl kurulduğunu sergileyen olası ve ihtiyatla değerlendirilmesi gereken bir malzemeyi sunmuştur.

Öz yaşam öykülerinin ağır bastığı bu eserler canlı tanıklıkları öyküleştiren sözlü tarih anlatımı çabası içindedirler. Çoğunlukla Osmanlı İmparatorluğu döneminde alınan politik kararların yaşamları üzerindeki etkisini ve çektikleri acıları, bir anlamda yaşadık-

(5) Kavramı ilk kez kullanan William G. Sumner (1906) örneklerle pek çok grubun kendilerini “iyi”, “güzel”, “mükemmel” gibi sıfatlar ile diğer grupları ise “kötü”, “çirkin” vs. gibi tanımladıklarını belirtmiştir. Aynı durum gelişmiş toplumlar için de geçerlidir. Örneğin Musevilerin kendilerini “seçilmiş insan” olarak tanımlaması veya Yunanlıların yabancılar için “barbar” sözcüğünü kullanması gibi (Bolaffi vd., 2003: 103).

(6) Grup aidiyeti olan kişiler, kendi gruplarını diğerleri ile karşılaştırabilirler. Bu karşılaştırma, ait olunan grup lehinde olabilir. Bir diğer ifade ile yapılan karşılaştırmada öteki gruplar bireyin ait olduğu gruplar gibi üstün görülmez, olumlu açıdan değerlendirilmez (Demirtaş, 2003:135).

ları can pazarını resmederler. Bunların yanı sıra kardeşlik ve barış dolu geçmiş yaşama özlem de aktarılır. Her iki eserde, yazarlara ve romanın altyapısını tanıtmak için hazırlanmış bilgi donanım fazladır ve yazarların öz yaşam öyküleri ayrıntılı sunulmuştur. Sistemli olan bu bilgi aktarımı son derece açık ve yalın verilmiştir. Ayrıca, edebi eserler bir anlamda “sosyal iletişimin yaygın tamamlayıcılığı” (wide complementarity of social communication)⁷ ile ciddi bir misyonu yerine getirirler (Deutchsh, 1966: 27). Bu eserler ile nesil farkı nedeniyle unutulmaya yüz tutmuş, grubun yani Ermeni cemaatinin hafızası yinelenmekte, yeni bilgiler ve eski anılar ile grup bir arada tutulmaktadır. Örneğin 1915 sürgününün unutulmasını engellemek amacıyla genç nesillere olayların edebi eserlerle aktarılması gibi. Böylece cemaatin birbirine olan etnik bağı daha da güçlendirilmiş olmaktadır.

Eserlerde Osmanlı İmparatorluğu döneminde topraklarını ve yaşam biçimlerini kaybeden Ermeni grubunda, sürekli geçmiş günlere özlem duyulmaktadır. Ayrıca sürgün yollarında kaybettikleri yakınları ve ölüm teması işlenir. Evlat edinilen çocuklar ve din değiştirme sürgün söylemini destekleyen diğer ortak temalardır. Sürgün söyleminde genelde halkı temsil eden Türkler, sürgündeki Ermenilere destek olan, yardım eden kişiler olarak kabul edilmektedir. Yaşanan durumdan dolayı itham edilenler ise İttihat ve Terakki Partisi ve işbirliği yaptıkları Almanlardır. Sürgün kararını alan ve yollarda uğradıkları zulüme neden olan Osmanlı devleti ve onun temsil gücünü taşıyan askerler, zaptiyeler, kaymakamlar için “düşman” benzetmesi kullanılır. Tersine göç teması, yani Anadolu’ya geri dönüş ile Ermenilerin bir kısmı Anadolu’ya, vatan olarak kabul ettikleri topraklara geri dönüş hikâyesidir.

Her iki eser, Foucault’un soykütüksel söylem analizini kullanarak okunmuştur. Foucault’nun söylem analizinde yer alan iki temel kavram olan iktidar ve bilgi, birbiriyile bağlantılı ve iç içe geçmiştir. Foucault’nun soykütüksel kavramı (genealogy) söylemlerin

değerlendirilmesi için bir okuma yöntemi sunmaktadır (Carabine, 2008: 267-8). Soykütüksel yöntem, söylemin parçası olan uygulamaları, araçları ve kurumları içine aldığı gibi aynı zamanda söylemi, bilginin ve iktidarın üretimi olarak tanımlar. Bir diğer değişle, elde edilen bilginin toplumdaki iktidar/bilgi aracı olarak nasıl geliştiğini ve dönüştüğünü aktarır. Soykütüksel yöntem bu anlamda tarihsel bilgiyi okurken bize olayları anlama yöntemi sağlamaktadır (276). Makalede, veriyi yani edebi eserleri soykütüksel yöntem ile okumak, özellikle de sürgün kavramının tarihsel koşullar üzerinden değerlendirilmesini kolaylaştırmıştır. Bu kapsamda izlenen yöntem, öncelikle saptanan başlık üzerinden okumalar yaparak yorum yapabilir hale getirmeyi hedeflemiştir. Daha sonra söylemi oluşturan temalar belirlenmiştir. Temalar arasındaki bağlantılar incelenerek, içlerinde barındırdıkları sessiz kalınan (silences) ve hiç dile getirilmeyen (absences) noktalar saptanmıştır (281). Söylemin etkisini tanımlayabilmek için olaylar ağının arka planını açıklamak ise son aşamayı oluşturmuştur. Makalede, geç Osmanlı döneminden günümüze kadar olay akışı kurgulanan her iki edebi eserde öne çıkan ve sıklıkla tekrar edilen ilk söylem “sürgün” söylemidir. Sürgün söyleminin alt temaları ise göç, kayıplar ve ölüm, din değiştirme, evlat edinilen çocuklar ve geri dönüş olarak belirlenmiştir. Bu dönemde “ben ve öteki” şeklindeki bölünme, yukarıda bahsedilen gayrimüslimler ve Müslümanlar üzerinden kurulmuştur. Etnik kimlikten ziyade, Osmanlı’nın millet sisteminin dayalı olduğu din temelli zemin üzerinden Osmanlı Devleti’nde yaşayan azlıkta kalan tüm Hıristiyanlar ile çoğunluğu temsil eden tüm Müslümanları birbirinden ayırır.

Sessizlik

Makalede ele alınan her iki eser de olayların aktarımı bireysel perspektiften ele alınmakta, bireyin bu konudaki deneyimleri

(7) Makalede yer alan İngilizce kavram ve alıntıların İngilizce’den Türkçeye çevirisi makale yazarı tarafından yapılmıştır.

aktarılmaktadır. Ancak, Osmanlı Devletinin neden sürgün kararı aldığı ve nasıl yürürlüğe koyduğu konusunda sessiz kalmaktadır. 19. yüzyıla damgasını vurmuş olan milliyetçilik ve kendi kaderini tayin etme hakkı, bu konuda gerçekleştirilen tarihsel olaylar ve girişimler dile getirilmez. Durum tespiti yapılırken Osmanlı'dan koparak bağımsızlıklarını elde etme istekleri, bunun için gerçekleştirdikleri mücadeleler, çeteler ve isyanlar gibi konularda hiç yorum yapılmaz ve tüm bu olaylar birbirinden bağımsızmış gibi sunulur. Sürgün kararını etkileyen bu tarz isyan ve hareketler konusunda sessiz kalınır. Ancak sürgün kararı Ermenileri yok etme planı olarak sunulmaktadır.

Tarihsel Arka Plan

Sürgüne gönderilme ve Osmanlı devletinin yıkılma döneminde yaşanan olaylar, diğer ulusların Bulgarların ve Ermenilerin uluslaşma ve ulus devlet olma yolunda ilerlemeleri ile eş dönemli olmuştur. Bu nedenle bir yanda yıkılmakta olan bir devleti koruma çabaları var iken öte yanda bağımsızlaşmak için eylem hazırlığı içinde olan ulusları görüyoruz. Sürgüne gönderilmiş, dışlanmış, yani “öteki” olarak tanımlanmış Ermeni gruplar kendi etnik gruplarının aidiyetini tanımlamak için eserlerinde bu tarz olayları ana malzeme olarak kullanmışlardır. Etnik kimliğe aidiyeti öne çıkaran bu yaklaşım, yaşanan dönemde etnik milliyetçi tanımları geri planda bırakmaktadır. İmparatorluklardan ayrılan her bir ulus geçmişe damgasını vurmuş olan birliktelikleri sıfırlayarak, yeni kurdukları ulus devletler ile geçmişlerini reddeden yeni tarihler yazmışlardır. Bu yaklaşım, Osmanlı döneminde farklı etnik gruplarla birlikte yaşanmış dönemleri tarih dışı bırakmaktadır. Ermeniler, 19 yüzyıl itibarı ile bağımsızlıklarını kazanmak için mücadele etmişlerdir. Direniş hareketleri ve Osmanlı'nın düşmanı olan Ruslar ile işbirliği yapmaları, Ermenilerin sürgüne gönderilmesi kararına dayanak teşkil etmiştir. Türk tarafı için düşmanla işbirliği yapan “iç düşman” ve

“hain” haline dönüşen Ermeniler, kendilerini bağımsızlık için mücadele eden “direnişçiler” olarak görmektedirler. Artık uzlaşma platformunun hiç kalmadığı çatışma içinde bir toplum modeli vardır. Eş zamanlı olarak Türk milliyetçilik akımlarının da kaotik olan Birinci Dünya Savaşı döneminde yükselmesi azınlık politikaları üzerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Gayrimüslimlerin milliyetçilik akımlarına verdiği tepki ile Türk milliyetçiliği karşılıklı olarak birbirini beslemiştir. Bu ideolojik etkileşim olumsuz politikalara neden olmuş ve toplumsal şiddeti tırmandırmıştır. Sonuçta sınırlar değişmiş, bölünmeler yaşanmıştır. Osmanlı topraklarında karşılıklı yaşanan acılar ve şiddet ise tezahürünü edebi eserlerde bulmuştur.

Eserler

İncelenen, özellikle Sarkiz Çerkezyan⁸ ile Kirkor Ceyhan'ın⁹ öz yaşam öykülerini aktaran eserler temel olarak sürgün söylemini işler. Her iki eser de Osmanlı dönemindeki sürgünle başlar Anadolu'ya geri dönüş ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'si ile son bulur. Çerkezyan *Bu Dünya Hepimize Yeter* adlı eserinde 1915 tehcir kararından etkilenen Karaman'dan Der Zor'a gönderilen ailesini anlatır. Yazar, kendisinin bu sürgün esnasında 15 Mayıs 1916 tarihinde bir deve ahırında dünyaya geldiğini belirtir. Çerkezyan tehcir konusunda kendilerini İstanbul'dan gelen bir kişinin onları birkaç sene önce uyardığını ama Karamanlı Ermenilerin buna inandııklarını aktarır. Yazar, amcasının uyarıyı kişiyi provokatör olduğu iddiası ile şehir dışına attırdığını vurgular. Buradan, özellikle iç Anadolu'da yaşayan Ermenilerin yaşanan kaostan haberleri olmadığını ve Osmanlı

(8) Otobiyografi, sözlü tarih çalışması. Kitabın yayımcısı Ragıp Zarakolu açısından bu kitap bir sözlü tarih denemesidir. Resmi tarih karşısında bir karşı tarih oluşturma geleneği olarak görülür. “Sarkis Usta'dan annesinden öğrendiği 1908 Hürriyet marşlarını da dinleyebilirsiniz, tehcir türkülerini de... Ermeni şüirinin en seçkin örneklerini de... Politik bir sözlü anlatımcıdır, bir dengbejdir Sarkis Usta, kuşaklar arasında. Babası bir efsane olmuştur, Toros Yörüklerinin arasında.” (Mayıs 2003: 6).

(9) Kitabın önsözünde “monografik tanıklık” olarak adlandırılan eser, yazarın Zara ve çevresindeki yaşam öykülerinden beslenmektedir (1999).

Devletine güvendiklerini çıkarabiliriz. Yazar, güvendikleri devletin daha sonra kendilerine kötü davrandığını da hemen ekler: “Kendilerini uyaran Ermeni’yi şehir dışına attıran Sarkis amcam, Adana’da katliamda öldürüyor. 1915’te de tüm Ermeniler için tarihin en büyük acısı başlıyor. Yaşananlar, Kordic’in (ajitator) uyarılarını haklı çıkarıyor, ama artık iş isten geçiyor” (Çerkezian, 2003: 31). Çerkezian’ın ima ettiği dönem 1908 devrimi ve 1909 Adana olaylarıdır.¹⁰

Kirkor Ceyhan’ın *Kayıp Kimler Çalıyor* eseri Tehcir Kanunu’ndan bir yıl sonra, tarihsel olaylara sadık kalarak, Kızılırmak kenarında Zara’da yaşayan din değiştirmiş bir Ermeni ailenin evlerinde kaçak barındırması nedeniyle sürgüne gönderilmesi ve sürgün yollarında yaşadıklarını aktarır (Ceyhan, 1999). Çerkezian’ın aksine Ceyhan, insanların Ermeni oldukları için hemen öldürüldüğünü sürgüne gönderildiğini aktarır. Bu fark, Ceyhan’ın eserinde tehirden bir yıl sonrasını ve Müslüman olmuş Ermeni ailenin dramını anlatmasından kaynaklanmaktadır.

Eserde, aile fertleri din değiştirerek Müslüman olan Ermeni ailenin, din değiştirmelerine rağmen sürgünden kurtulamadığı aktarılır. Yazar sadece etnik kimliklerinden dolayı sürgüne yollanmış olduklarının vurgusunu da kaçakların ağzından karakolda dile getirir:

“bu nasıl işti başımıza geldi, bir dam dolu su ailenin de başını yaktık. Ne idi günahları. Bizi içeri alıp aylarca saklamaları mı kurban olduğum Allah. ...Yıllardır delikten deliğe gizleniyor, ... Adam mı öldürdük, kimseyi mi yaraladık. Devlete karşı silah mı çektik. Bütün malımızı, tarlamızı, evimizi, çoluk çocuğumuz bırakmışız, dağda bayırda kaç Allahım kaç. Nereye kadar?” (Ceyhan, 1999: 14).

Tehcirin ikinci yılında durum biraz vahametini azaltmıştır ancak hala şiddet hala

dayak vardır: “Yakalanana hemen vurmuyorlar, evcek barkçak Arabistan’a sürüp telef ediyorlardı. Her halde devam eden harpte kurşun sıkıntısı baş gösterdiğinden onun yapacağı infazı göç yollarına ve Der Zor çöllere gördürüyor olacaklar” (Ceyhan, 1999: 15). Ceyhan sürülmelerinin tek nedeninin Ermeni kimliği taşıyor olmalarını, kaçakların “hiçbir günahları da yok. Ermeni olmaktan başka. Amma gel sen Osmanlıya anlat” ifadesi ile vurgular (12).

Sürgün söyleminin altında “ölüm” söyleminin de yer aldığı bu eserde, aile sürgünün ilk kaybını 6 aylık bebekleri ile yaşar. Bu öyküyü “Kimbilir ki Nerde Kalır Ölümüzi!” adlı bölümde anlatır. “Toprağı kolay yıkılır bir çukurun içine bezi ile çaputu ile, Mekke’yi şöyle bir şavullayıp gömdük” diyerek ölümün artık sıradan bir hale geldiğini anlatır (Ceyhan, 1999: 26). Yine de bu durumu “Bu dünyaya gelen gitmek içindir” diyerek tevekkülle karşılar (29). Diğer sayfalarda ise ölüm için daha sitemkârdır yazar. Kayıplar sadece mallarla sınırlı olmadığı sıkça vurgulanır, bir can pazarı yaşanmaktadır. Ceyhan, yurtlarından sökülüp yollara düşmelerinin en büyük bela olduğunu dile getirir. Ölüm ise bu bela içinde kalan küçük bir ayrıntıdır yaşanan acılar içerisinde. Ölüm hatta kurtuluş bile sayılabilir: “Yurdundan ayrılanın / Kırk çeşit bela gelir başına / En küçüğü ölüm” (86). Ceyhan, eserde ana kahramana önce en küçük çocuğunu, daha sonra kötürüm kız kardeşini, daha sonra da annesini kaybettirir. Anne dışında defnedilenler oralarda bir yerlerdedirler. “Bu yollarda ne ölümün geniş zamanda olduğu gibi bir önemi var, ne de yaşanan hayatın. Şöyle yolun kenarına çekilip, beş on dakikalık bir defi hacet için ayak yoluna çıkmak gibi bir şey” şeklinde tanımlar (55). Sürgün ölüm ile eşdeğer hale gelmiştir, ölüm ve ölenlerin defninin sıradan bir şey haline gelmesi yaşa-

(10) Seyitdanlioğlu (1983) Takvim-i Vekayi’nin 1908-1915 yılları arasında Ermeniler ile ilgili çıkan haberleri derlemiştir. Adana olayları gün bazında aktarılmıştır.

mın değersizleşmesi, öteki bile olamama durumunu göstermektedir.

Her iki eserde de hikayesi anlatılan kahramanlar Anadolu'nun köylü fakir Ermenilerinin hikâyeleridir. İstanbul'un zengin Ermeni cemaatine dair öykü yoktur. Oysa Taner Timur (1989) iki ayrı Ermeni topluluğundan bahseder. İstanbul'da olan yönetime katılan Ermeniler ile Doğu Anadolu'da Müslüman halkla karışmış Ermeniler olmak üzere. Ticari hayatta da güç kazanmış İstanbul Ermenileri ile Doğu Ermenileri iki farklı toplumsal grup oluşturmuşlardır. İstanbul Ermenileri Avrupa etkisindeyken, Doğu'dakiler ise Rusya'nın etkisi altında kalmışlardır. Özerklikten bağımsız devlet düşüncesine doğru giden bir eylem için örgütlenmişlerdir (1989: 222-322). Timur'un Ermeni topluluğu içindeki ikili ayırımına karşın Feroz Ahmad, Ermenilerin türdeş olmadığını belirtir. Siyasi açıdan İstanbul'daki tüccar cemaati ile hem bu cemaatin hem de geleneksel çıkarlarını savunan Patrikhane ve Ermeni aydınları, Anadolu zanaatkarların, tacirlerin ve çiftçilerin çıkarlarını temsil eden Taşnaklar-Ermeni Milliyetçi Devrimci Federasyonu (Hai Heghapokhakan Dashnakstion) olarak bölünmüş olduklarını vurgular. Ayrıca, Meşrutiyet rejimi döneminde Ermenilerin henüz kendilerini özdeşleştirecekleri bir devletleri de yoktur. Ancak Ermeni aydınları arasında özerklikten bağımsızlığa doğru giden bir devlet kurma arzusu mevcuttur (1986:105).

İstanbul ve İzmir'deki Ermeniler sürgüne tabi tutulmamışlardır. Bunların yanı sıra bu bölgelerde yaşayan Ermeni gayrimüslimler Anadolu'daki gayrimüslimlerden daha farklıdır. Örneğin sarraflık kurumu Ermeni ve Rum gayrimüslimlerin elindedir. Avrupa'daki ticaretin gelişmesi, Osmanlı'nın devlet otoritesini kaybetmesi sonucunda Osmanlı'da Avrupalılar adına iş yapacak Müslüman olmayan bir sınıfı gerektirir. Sina Akşin'e göre bu "üçüncü sınıf" Osmanlı ile Avrupalı işa-

damları arasında ticareti sağlayarak, ayrıca Osmanlı'nın zayıflaması ile Avrupa devletlerinden herhangi birinden aldığı vatandaşlıkla dokunulmazlığını da teminat altına alarak haksız rekabete neden olur (1987: 10).¹¹ Edebi eserlerde vurgusu yapılan ise hiçbir şeyden haberi olmayan yerli eşrafın ve köylülerin sürgün ile perişan olmalarıdır. Ermeni fedaileri çoktan eylem için dağlara çıkmış ya da Rus ordusuna yazılmıştır. Kendi halinde, köyünde yaşayan insanların öyküsü Kirkor Ceyhan'ın ve Sarkis Çerkezyan'ın eserlerinde adım adım anlatılır.

*Sürgün: "Bir Başıma Olsam Gam Çekmez İdim/ Bir Ben Değil, Cümle Âlem Perişan"*¹²

Sürgün söylemi, değerlendirilen her iki edebi eserde ayrıntılı olarak işlenen bir konudur. Sürgün sırasında, diğer trajik olaylara benzer şekilde, Balkan Türkleri, Kafkasya Çerkezleri'nin sürgünü gibi, Ermeni cemaatinin de can kaybı yüksek olmuştur. Viscount Bryce, Amerika Birleşik Devletleri'nin bir önceki İngiliz elçisi vasfı ile 7 Ekim 1915 tarihli Newyork Times gazetesinde Mayıs ayından itibaren 800,000 Ermeni'nin öldürüldüğünü söyler. Dink, Cumhuriyet öncesi Osmanlı nüfusunun üçüncü, Ermeni ve Türk kaynaklarına göre 300,000'den 4.000.000'a kadar değişen rakamlar olduğunu belirtir (Ekim 2000: 31). Farklı saiklerin de dahil olması nedeniyle tehcir edilen Ermeni nüfusuna ait rakamlar

(11) Zafer Toprak'ın aktardığı belgeye göre idarece denetim yapılmayan ecnebi ticarethaneleri durumdan istifade ederek Osmanlı müstahsillerini istedikleri gibi yönetmektedirler. Hoşnutsuzluk yaratan durum nedeniyle arayış içinde olan ittihat ve Terakki Cemiyeti'nin İzmir'deki iktisadi faaliyetini aktaran bu belgede, milli iktisadın kurulması için gösterilen çaba izlenebilir. Cemiyetin İzmir şubesi için durum para hadisesi olmaktan ziyade "Memleketi aynı zamanda utandırıcı bir esaret-i iktisadiyeden, ticaret-i hariciyyeyi siklet-bahş (ağırılık, yük, sıkıntı) bir vesayet-i ecnebiyeden" kurtarmaktır. Böylece bu konu yüzünden ekme kazanamayan "memleketin asil evladı"nın durumu kurtarılmak istenir (1982: 386-387). İktisadın millileştirilmesi çabalarını yansıtan Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'nde yazılan bu yazı, memleketin asil evladı sözlerini zikrederek, gayrimüslimlerin tekelinde olan ticaretin Müslümanlaştırılması yani Türkleştirilmesini hedeflemektedir. Memleketin asil evlatları Müslüman olan Türkler olurken, öteki haline gelen ve milli iktisadın karşısında ecnebilerle işbirliği yapan gayrimüslim azınlıklardır.

(12) Kirkor Ceyhan (1999: 77).

4.000.000'dan 300.000'e dek değişmektedir.¹³

Tehcir

Birinci Dünya Savaşı ile Osmanlı İmparatorluğunun hemen hemen dört bir yanında cephele açılmıştır. Batıda Çanakkale cephesi, doğuda Rus işgali tehlikesi ve Sarıkamış acısı, Ermeni çeteleri ve isyanı nedeniyle önce göç uygulanmış akabinde de Tehcir kararı çıkartılmıştır. Cephelelerden ardı ardına yenilgi haberleri gelmektedir. Sadece Çanakkale cephesinde durum farklıdır. Çanakkale yerine İskenderun'a çıkartma yapmayı planlayan itilaf devletleri, dönemin donanma Bakanı olan Churchill'in ısrarı üzerine İskenderun'dan vazgeçerek, Çanakkale operasyonu gerçekleştirmiştir. Sarıkamış'taki cephelede ise Osmanlı ordusu yok olma tehlikesi yaşamıştır. Ruslar, bu süre zarfında Doğu cephesinde dört gönüllü Ermeni birliğini Erivan'da toplamış, ayrıca Anadolu ve Kafkasya'dan kaçan Ermenilerden de Van'a göndermek üzere bir beşinci birlik kurmuştur. Bu süre zarfında da Van'da bulunan Ermeniler Nisan ayı ortalarında ayaklanır. Ayaklanma haberi üzerine tehcir uygulanır (Yerasimos, 2002: 15). Sürgün kararı alınan bölgeler cephelele yakın yerlerde, İstanbul ve İzmir göçe tabi tutulmamıştır. Sürgünlerin örgütlenmesi için kısmen jandarmanın kısmen de Teşkilat-ı Mahsusa'nın, İttihat ve Terakki'nin örgütlediği yerel milis kuvvetleri görevlendirilmiştir (16). Göçe tabi tutulmayan Ermeniler; Katolik (BOA. DH. ŞFR, Nr. 54-A/252) ve Protestan olanlar (BOA. DH. ŞFR, Nr. 55/20), askerler ve aileleri, memurlar, tüccarlar (BOA. DH. ŞFR, Nr. 54/287) bazı amele ve yapı ustaları yanı sıra merkez ve taşrada bulunan Osmanlı Bankaları şubeleri ile Reji İdaresi, Ermeni Mebus ve aileleri (BOA. DH. ŞFR, Nr. 55/19), Düyun-ı Umumiye (BOA., DH. ŞFR, Nr. 60/48), bazı konsolosluklarda görevli memurlar, ve iyi halleri göz önünde bulundurulmalardan oluşmuştur. Ayrıca Ermeni yetim çocuklar (BOA. DH. ŞFR, Nr. 54/163) sevkıyat dışı bırakılmışlardır.¹⁴

Nisan 1915 (1331) tarihinde ilk olarak Van ilinde, Doğu Anadolu'da çıkan isyanlar üzerine, bir önceki paragrafta belirtildiği gibi, hükümet genel bir tehcir kararı verir. Çeşitli illerden Halep, Zor ve Musul vilayetlerine gönderilme kararı alınır (Erden, 1953: 120). Dönemin dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Zeytun Ermenilerinin başlattığı olayların durdurulmaması yüzünden 23 Nisan 1331 (6 Mayıs 1915) tarihinde Zeytunlular'ın ihraç edilmesini ister.¹⁵ Talat Paşa anılarında, Enver Paşa'nın Ermeni Patriğini çağırarak Ermenilerin yaptıkları saldırıları anlatarak, silah bırakmaları için cemaatine iyi öğütlerde bulunmasını ister. Patriğe bu durum devam ederse sert tedbirler alınacağı söylenir. Patrik ise Ermeni halkına bağlılıklarını sürdürmelerini tavsiye edeceğini aktarır. Muş, Bitlis ve Van illerindeki Ermeni ayaklanmaları üzerine Talat Paşa "genel karargâhta 'Ermenilerin göç ettirilmesi' hakkında kanun hazırlanarak nazırlar kuruluna" sunar (1986: 81). Kanunun uygulanmasına karşı olduğunu aktaran Talat Paşa "göç'ün bu yollarla yapılması durumunda çok çirkin sonuçlar elde edileceğini biliyordum. Dolayısıyla, geleceği düşünerek, bu kanunun uygulanmamasında ısrar ettim ve yürürlüğe girmesini geciktirmeyi başardım da" der (1986: 81-82). Ancak Van isyanı sonucu, or-

(13) Tehcir esnasında kaç Ermeni'nin öldüğü oldukça tartışmalı bir konudur. Yerasimos ölen kişilerin 600-800.000 arasında olduğunu, bu rakamı da 1914 Ermeni nüfusunun 1.500 000 civarında olduğunu hesaplayarak bulduğunu aktarır. Bu rakam Ermeni kaynaklarında 2.5 milyon civarında gösterilmektedir (2002: 27). Akçam'ın kitabına yazdığı önsözde Laçiner, Türk resmi rakamlarının 300.000, Osmanlı kaynaklarında 800.000 olarak kabul edildiğini, karşılık olarak öldürülen Türklerin sayısının 40.000 dolayında olduğunu aktarır (1992: 23). Güler ise Osmanlı resmi rakamlarına göre tehcir öncesi 1.250 milyon Ermeni nüfusu olduğunu, tehcir uygulaması sonucu Kafkasya'ya 345 bin, Suriye'ye 140 bin, Yunanistan ve Ege Adalarına 120 bin, Bulgaristan'a 40 bin, İran'a 50 bin, Lübnan'a 50 bin, Ürdün'e 10 bin, Mısır'a 40 bin, Irak'a 25 bin, Fransa, ABD, Avusturya vd. 35 bin toplam 855 bin Ermeni'nin göçe tabi tutulduğunu saptar. 56.610 kişinin tehcir esnasında çeşitli nedenlerle öldüğünü, 145 bin civarındaki nüfusunda Rus saflarına katılıp Osmanlı ile savaşırken öldüğünü veyahut yurt dışına kaçtuklarını aktarır (2001: 106).

(14) "Sevke Tabi Tutulmayan Ermeniler" ile ilgili arşiv belgeleri için bkz.: <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/kitap.asp?kitap=5&belge=5#secili> (10 Eylül 2010). Ayrıca bkz. Kılıç (2003). "1915 Sevk ve İskân Edilmeyen Ermeniler" Bilim ve Aklin Aydınlığında Eğitim Dergisi, No. 38.

(15) Bayur (1983: 38) bu kararın Talat Bey tarafından Meclis-i Vükela'dan karar alınmadan uygulamaya konulduğunu aktarır. Oysa Meclis-i Vükela'da karar 30 Mayıs 1915'te alınmıştır (BOA. DH. ŞFR, Nr. 52/286). Bayur bu durumun anlaşılmasının zor olduğunu belirtir. Sorumluluğu üzerine alan Talat Paşa, itilaf devletlerinin baskısı karşısında tek başına sorumluluk almamak için daha sonra tehcir kararını çıkartmıştır (1983: 38).

dunun tekrar göç için talepte bulunduğunu ama kendisinin uygulamadığını ve hatta bu yüzden “vatana bağlı olmamakla suçlandığını” söyler. Ordu zor durumda olduğundan daha fazla uzatmaya gerek görmez ve göç uygulaması Erzurum’dan başlatılır (82-83).

Sarkis Çerkezyan eserinde sürgünün hangi hat üzerinden gerçekleştirildiğini aktarır. Sürgün hakkında bilgi veren yazar, sürgünün 1915 Temmuz ayından itibaren Trakya ve Tekirdağ illerinden başladığını söyler. İzmit-Adapazarı- Bahçecik-Afyon Karahisar-Kütahya, kısaca Bağdat demiryolu hattında¹⁶ olan tüm illerdeki köy ve kasabalarda yaşayan bütün Ermeniler jandarma eşliğinde Arabistan çöllerine gönderilir. Çerkezyan, erkeklerin sürgüne çıkarılmadan topluca öldürüldüklerini, çocuk, kadın ve yaşlılardan oluşan kabilelerin de ya açlıktan, ya da tifo, tifüs gibi salgın hastalıklardan ve yahut baltalı bıçaklı saldırganlardan yaşamlarını kaybettiklerini aktarır. Suriye’ye ulaşmayı başarabilen bir kısım kabileler Halep, Der Zor, Meskene, Resul Ayn gibi yerlerde yukarıda belirtilen olaylara maruz kaldıklarını belirtir (Çerkezyan, 2003: 31-32). New York Times’ta yayınlanan 5 Eylül 1915 tarihli bir yazıda Amerikalı Ermenilerin Yardım Fonu Komitesi’nin (The American Armenian Relief Fund Committe) Türkiye’de sürgüne gönderilen Ermenilere yardım etmek istediği ancak Türk hükümetince reddedildiği yazılır: “Bu insanlar hiçbir kişisel eşyaları olmaksızın iklim şartlarının kendilerine uygun olmadığı yerlere götürülmektedirler. Hükümetin, hattâ kendi askeri birliklerini besleyemeyen bir hükümetin, önlerine fırlatacağı bir lokma ekmeğe bağlı barınaksız, yiyeceksiz ve kıyafetsiz bir biçimde terk edilmişlerdir”.

Sürgün yollarında dile getirilen bir diğer sıkıntı ise her yerin kalabalık, herkesin perişan ve hanların, kahvelerin, karakolların, ahırların, yolların, köy odalarının hemen her yerin bit içinde olmasıdır. Ceyhan, kahramanına “Hiç bir şey olmazsa, zaten Osmanlıyı bu bit yiyip bitecek. Bizde durmadan ka-

şınıp duruyoruz ama en büyük derdimiz bu yollar nasıl yürünecek, nasıl bitecek” şeklinde betimler (1999: 35). Bunların yanı sıra tüm olumsuzluklara rağmen yine de köylüler göçe tabi tutulanlara yardım ederler, çocuklarını taşırlar. “Henüz merhamet göğe çekilmiş değil” der Ceyhan (35). Eserde ötekileştiren Türkler değildir. Gizli de olsa kardeşçe bir yaşam vurgusu söz konusudur. Halkların birbiriyle çatışması yoktur. Her şey tamamıyla değişen koşulların, savaşın ürünüdür. Eserde neden tehcir kararının alındığına dair hiçbir vurgu yoktur. Ceyhan durumu tasvir ederken tüm Anadolu’nun acı bir durum içinde perperişan olduğunu da vurgular ve bir beyit söyler: “Bir başıma olsam gam çekmez idim / Bir ben değil, cümle âlem perişan” (74). Anadolu Ermenilerin sevk edilmesi için tren, araba ve hayvan tahsis edilmiştir, ancak kalabalık ve yığılmalar dolayısı ile sevkiyat aksamış araba ve hayvan tahsis etmek güçleşmiştir. Yiyecek sıkıntısının telafi edilmesi için işe sağlanmaktadır.¹⁷

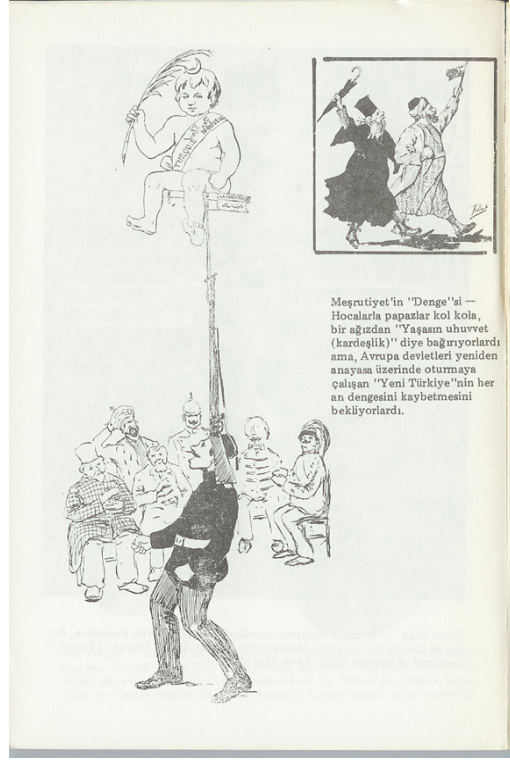
Akçam, sürgünü yıkılmakta olan imparatorluğu kurtarmak uğruna, kendisini Osmanlı ve Müslüman olarak tanımlayan topluluğun Türk kimliğini seçmesi ve seçtiği kimlik içinde yer almayan diğer kimlikleri dışlaması üzerinden açıklar (1995: 19). Sürgün olayını Anadolu’da yaşanan homojenleşme ve Türkleştirme çabalarının ilk hesaplaşma süreci olarak değerlendiren Akçam, din temelinde verilen karar üzerinden Müslüman olmayan toplulukların ya sürüldüğünü ya da imha edildiğini iddia eder (17). Akçam’ın sürgün konusundaki savı halen tartışılan bir düşünce olmasına rağmen Türk kimliği yelpazesi altında yeni bir ulusal kimlik tanımı yapıldığı genel kabul gören bir durumdur. 1908 yılında döne-

(16) Tehcir kararı öncesi Zeytun, Maraş ve Haçin’den Konya’ya sevk edilen Ermeniler, Tehcir kararı sonrası Adana, Ankara, Aydın, Bolu, Bitlis, Bursa, Canik, Çanakkale, Diyarbakır, Edirne, Eskişehir, Erzurum, İzmit, Kastamonu, Kayseri, Karahisar, Konya, Kütahya, Mamuretülaziz (Elazığ), Maraş, Niğde, Samsun, Sivas, Trabzon ve Van şehirlerinden Halep, Rakka, Zor, Kerek, Havran, Musul, Diyarbakır ve Cizre’ye sevk edilmişlerdir. <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/kitap.asp?kitap=4&belge=4#secili>, (5 Ekim 2010).

(17) “Tehcire Tabi Tutulan Ermenilerin İşe Ve İskan Masrafları”, <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/kitap.asp?kitap=8&belge=8#secili>.

min egemen ideolojisi olan Osmanlı kimliğini savunan Hüseyin Cahit, yeniden kurulmaya çalışılan ulusal bağın temelinde Türklük vurgusu olduğunu gösterir. Osmanlı kimliğinin ancak Türklerin yönetiminde Meşrutiyet ile uygulanabileceğini belirtir. Aynı zamanda Türklüğün hâkim olacağı bir koşulu savunan “Millet-i Hâkime” yazısında Hüseyin Cahit, 1908 yılının egemen ideolojisi olan Osmanlılığı savunsa da ülkenin ne Rum, ne de Bulgar memleketi olmadığını dile getirir. Cahit ülkenin Türk olduğunu vurgular: “bu memleket Türk olacaktır... memlekette millet-i hakime Türklerdir ve Türkler olacaklardır” (Akşin, 1987: 169). Yükselen milliyetçi düşünceler, sadece Türkleri değil diğer grupları da içine çekmiştir. Bulgar, Rum vb. gibi diğer grupların yanı sıra Ermeni milliyetçiliği de ivme kazanmıştır. Edebi eserlerde, Ermeni kanı ve fedailerini, gibi konular dile getirilmeye başlanmıştır. İlkçi bağı (primordial attachment) güçlendirilen bu söylemler ulus devlet öncesi yükselen milliyetçi düşünceleri hızlandırmıştır. İlkçi yaklaşım (primordialism), grupların kültür ve dillerinin tarih boyunca doğal olarak var olduğunu kabul eder. İlkçi bağlılıklar ve onun toplumsal kökenleri bellidir. Belirli bir dini gruba dâhil olmak, bir dili konuşmak ya da dilin bir diyalektiğini konuşmak, toplumsal pratikleri birlikte deneyimlemek baştan verili kabul edilir. Dil, din, gelenek vs. kutsal olan etkileyici ve baskıcı değerlerdir. (Geertz, 1973: 259). Bireyi ötekilerden ayıran bu değerlerin, kan bağı, din, dil, ilk olduğuna dair inanç söz konusudur (Özkırımlı, 1999: 87).

Ermeni grubunun grup içi bağını ve değerlerini güçlendiren sürgün, eserlere göre 1915 yılından önce bölgesel olarak yaşanmıştır. Çerkezyan eserinde sürgün öncesindeki dönemden de bahseder. Çerkezyan’a göre Sultan Abdülhamid döneminde, “namıdiğer Kızısultan”, otuz üç yıl boyunca kan akıtmıştır. “Yöresel katliamların mucidi” olan Sultan “Tokat, Amasya, Harput, Trabzon, Dalorik ve Anadolu’nun birçok yöresinde işlenen cinayetlerden sorumludur. Yazara göre onu tahtından indiren, Ermeni aydınları ile işbirliği

Meşrutiyet Dönemi

Talat Paşa (1986), Editör Mehmet Kasım.

yapan İttihatçılar ise sultanın yarım bıraktığı işi tamamlamışlardır (49-50). Çerkezyan’ın aktardığı bu süreç Ermeni sorununda yaşanan evreleri dolaylı olarak aktarmaktadır. Olayları tetikleyen en önemli neden 1830-1840’larda Osmanlı hükümetinin Kürt aşiretlerini Doğu illerinde yerleşik düzene geçirmesidir. Yerleşik düzene geçen Kürtler, Ermeni köylerine baskınlar yapmışlar ve Ermeni direnişine ve ilk örgütlenmelere neden olmuşlardır. Bir diğer gelişme ise 1876 Bulgar ayaklanması, 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı ile Berlin Kongresinin¹⁸ getirdiği doğu illerine dair kararlardır. Bulgaristan olayı bir örnek teşkil etmiş, uluslararası destek ile bağımsızlık kazanabilmek mümkün görül-

(18) Berlin Kongresinin (1878) 61. maddesi uyarınca Bab-ı Ali “Ermenilerin oturdukları vilayetlerde, yerel gereksinmelerin gerektirdiği düzenlemeleri ve reformları gerçekleştirmeyi, Çerkezlere ve Kürtlere karşı güvenlik sağlamayı... Bunların uygulanışını denetleyecek olan devletlere zaman zaman bilgi vermeyi” üstlenir. Ermenilerin yoğunlukta yaşadıkları yerlerde islahat yapılması yönünde taahhütte bulunması bölge ile ilgilenen Rusları ve İngilizleri harekete geçirmiştir. Rusların bu alana nüfuz etmesini istemeyen İngiltere bu görevi sahiplenir. Londra’da ilk Ermeni ulusal kurtuluş komiteleri kurulur (Imbert, 1981:165; Kolbaşı, 2009: 27-38).

müştür. Çıkan ayaklanmalar 1890'lı yıllarda Kürtlerden oluşturulan Hamidiye Alaylarınınca¹⁹ bastırılmıştır. 1896 yılında ise Ermeniler Osmanlı Bankası baskınına gerçekleştirir. İngiliz desteğini almış gözüken Ermenilerin ayaklanmalarının artması, bu dönem Alman-Osmanlı ilişkilerinin yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bundan sonraki aşama ise Balkan savaşları ile olmuş, Osmanlı imparatorluğu parçalanmaya başlamış bu da Türk milliyetçiliğinin güçlenmesine neden olmuştur. Birinci Dünya Savaşı ise dönüm noktası olmuş, İttihat Terakkinin ifadesi ile hem "iç düşman olan gayrimüslimlerle" hem de "dış düşmanlarla" savaşılmıştır (Yerasimos, 2002: 11-13).

Oysa, Osmanlı tebaasında bulunan Müslümanların ve diğer milletlerin yani dini cemaatlerin can, mal, ırz, namusları da şer'i hükümlerce garanti altına alınmıştır (İnalçık, 1993: 352). Tanzimat²⁰ ile Reşit Paşa, devletin otoritesini bürokrasi elinde toplayarak devleti modernleştireceğine inanmıştır (354). Hatta Şeriat prensibi, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında gözetilen fark, bir tarafa bırakılarak "yalnız devlet büyükleri ile tebaa arasında değil, Müslümanlarla gayri Müslimler arasında fark gözetilmeksizin bütün tebaanın kanun önünde eşitliği" vurgulanır. Böylelikle keyfi irade ve kötü yönetim bertaraf edilerek herkesin canı, malı, şerefi için emniyet getirilecektir (357). Tanzimat ile başlayan süreç uluslararası konjonktürde yaşanan güç dengelerindeki değişimin zorunlu bir sonucu olmuştur.

1908 tarihinde İkinci Meşrutiyet ilan edilmiş, özgürlük ve kardeşlik yeniden öne çıkmıştı.²¹ Hassas dengeler üzerine kurulmaya çalışılan devrimin neleri getireceği şüphe ile beklenmektedir.²² Talat Paşa'nın anılarını aktaran Kasım'ın (1986) çalışmasından alınan karikatür durumu oldukça açıklayıcıdır. Eşitlik ilkesi gereği gayrimüslimler de askere alınmaktadır. Ermeniler artık Doğu Anadolu'da silah taşıyabilme hakkını da elde edince, Kürtlere karşı bir denge söz konusu olur. Sultan Hamid tarafından yerleşik düzene ge-

çirilen Kürt aşiretleri Ermenilere zor günler yaşattır. Ancak Ermenilerin de silah taşıma hakkının olması bölgede yeni sorunlu bir denge durumuna yol açmıştır (Timur, 2001: 35). O dönemde Adana Valisi olan Cemal Paşa, 1908 devriminden hemen sonra, 1909 yılında Adana'yı tasvir ederken "halk o kadar şımarmıştı ki en küçük jandarmadan en büyük valiye kadar hiç bir hükümet memurunun ahali üzerinde bir nüfuzu kalmamıştı" sözlerini kullanır. Yine Cemal Paşa'ya göre Ermeni komiteleri ayaklanmak için zaman

(19) Merkezi iktidarın gücü doğu illerinde oldukça zayıftı. Doğu da aşiret yapısı yaygındı. Osmanlı'nın kontrolü dışında ve silahlı olan Kürt aşiretleri Ermeni köylerini zaman zaman baskı altında tutuyorlardı. Timur'a göre Bulgar modelini takip ederek bağımsız olmak isteyen Ermeni hareketi ve Doğu illerindeki huzursuzluğun artması, Sultan Abdülhamit'i 1891 yılında "Hamidiye Hafif Süvari Alayları"ni kurmasına neden olmuştur. Fikir, Müşir Zeki Paşa'nındır. Askeri güç teşkil etmek, Müslümanlar ile Ermeniler arasında denge kurmak için 512 ila 1152 kişi arasında değişen rakamlarla 36 adet alay kurulmuştur. Sultanın özellikle Ruslardan gelebilecek her türlü risk için bu alayları düşündüğü de söylenir. Zeytin ve Sasun Ermeni ayaklanmaları büyük bir şiddetle bastırılmıştır. Sasun civarındaki Hamidiye Alayları hiç kontrol edilmemiştir (1989: 328-329).

(20) Tanzimat dönemi 3 Kasım 1839, devlet anlayışında ve idaresinde modernleşmenin başlangıcı olan Gülhane Hatt-ı Hümayununun ilanı ile başlar ve 1876 yılı 1. Meşrutiyet dönemine kadar sürer (İnalçık, 1993:343). Tanzimat dönemini ikiye ayıran Eryılmaz (1992: 91), birinci dönemin Gülhane Hatt-ı Hümayun'unun hüküm ve uygulamalarının kapsandığı 1839-1856 arası, ikinci dönemin 1856 İslahat Fermanı'ndan 1876 I. Meşrutiyet'in (Kanun-i Esasi) ilanına kadar olan süreyi kapsadığını belirtir. Hatt-ın amacı memleketi kalkındırma ve halkı refaha kavuşturmak, "mülk ve milleti ihya"dır (İnalçık, 1993: 356). Bütün Müslim ve gayrimüslim halkların aynı haklardan istifade etmeleri hedeflenmekte ve memlekette huzura kavuşma beklenmektedir (358). Tanzimat, siyasi, toplumsal ve ekonomik yaşama tamamıyla yeniden yapılanmayı getirir. Tanzimat Fermanı'nı kaleme alan ve uygulayan Babıali katip sınıfından Reşit Paşa'dır. Uzun yıllar yurt dışında bulunmuş, Batılı devlet anlayışını öğrenmiş, merkezi devletin üstünlüğüne inanmıştır (353). Devlet idaresinde köklü değişiklikler getiren belge can, mal, ırz ve namusun korunması, vergi toplanması, gereken askerin toplanması ve hizmet süreleri üzerinde yeni kanunlar getirmiştir (350).

(21) Bu süreç Tanzimat dönemi ile başlamıştır. Bir anlamda ilahi iradeye mahsus uygulama yerine tanzim edici kanun getirilmiştir (Eryılmaz, 1992: 92).

(22) Tanzimat döneminde devlet ile tebaanın eşitliği sağlanmış ve gayrimüslimlere daha fazla kamusal hak ve ödevler verilmiştir. Ortaylı'ya göre Şer'i karakterine rağmen ferman batı hukukunu da ilk kez İslam toplumu içine çekmiştir (1987- 144). İnalçık, ilk kez Batı'dan alınmış yeni bir kavramın uygulandığını, yani şahısların ve zümrelerin üzerinde herkese eşit uygulanacak genel bir kaidenin varlığından bahsedildiğini vurgular (357). Bu uygulama 1856 İslahat Fermanında ağırlıklı olarak işlenirken, 1876 Kanun-i Esasi'nde "Devlet-i Osmaniyye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine her hangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar bila istisna Osmanlı tabir olunur" maddesi ile açıkça ifade edilir (358). Bu yaklaşım Tanzimat aydınları, özellikle ... "milliyetçi" Namık Kemal, Suavi ve Ziya Paşa gibi, tarafından "gayrimüslim tebaa lehine Türk Müslüman hakimiyetini kundaklamak" la itham edilmişlerdir ve "Tanzimat'ı büyük devletlerin baskısı ile memlekete soktuklarını" söylemişlerdir (İnalçık, 1993: 359). Hatta, Hatt'ın ilanından üç yıl sonra, Rus tehdidi altında valiliklere bir genelge göndererek "reyanın mümkün mertebe hoş tutulup elden geldiği ve Şer'i şerifin mesağ olduğu derece" de eşitlik verilmesi istenir. Yani her sınıfın şahsının, malının ve ırzının korunmasına dair kararlar yerleşik hale getirilmiştir (1993: 358).

kollamakta, bağımsız olmak istemektedirler (1996: 355). Karşıt görüşleri dile getiren Akçam 1915 yılına kadar olan olaylarda merkezi yönetimin rolü olduğunu ve yerel karakterde katliamlar olarak adlandırılabilceğini söyler (1992: 99). Cemal Paşa ise anılarında Meşrutiyet'in ilanının "Taşnaksütyun", "Hınçakist" ve "Reforme Hınçakist" adlı Ermeni derneklerinin Adana'da da örgütlenmelerine destek olduğunu Muşeg adlı bir papazın bu hareketin önde gelen ismi olduğunu aktarır. Cemal Paşa'ya göre Ermeniler ihtilal ile Türkleri mahvedip, Avrupa donanmasından destekle Adana'yı işgal edip gelecekteki Ermenistan'ı kurmak için bir adım atacaktırlar (99). 14 Nisan'da Ermenilerin saldırıları ile başlayan bu olay Talat Paşa'ya göre 17.000 Ermeni ve 1.850 Türkün ölümü ile sonuçlanmıştır. Talat Paşa "katliam esnasında tarafların gösterdiği temayüller yekdiğerinden farklı değildir" der (362). Svazlian (2004) ise Meşrutiyetin ilanından bir yıl geçmeden 1894-1896 yılları arasında Abdülhamit'in katliamından kurtulan Ermeniler'in bu sefer İttihatçıların elinden kurtulamadığını söyler.²³

Din Değiştirme

Osmanlı Devletinin çöküş döneminde sürgün söylemini kullanan eserlerde ölüm ve kırım temalarının yanı sıra din değiştirme de öne çıkmaktadır. 1880 Berlin Anlaşması'ndan 1915 Sevk ve İskân kanunu (BOA. Meclis-i Vükela Mazbatası, 198/163) kararına dek uzanan yaklaşık kırk yıllık yoğun karmaşayla geçen süreç içinde yaşanan acılar, özellikle de 1915 sevk kararı bazı Ermenilerin ihtida etmesine (din değiştirmesine) neden olmuştur. Ermeni olduğu için bulunduğu mekândan sürüleceğini ya da öldürüleceğini düşünenler, ya gönüllü olarak şehir değiştirmişler ya da din değiştirerek Türk/Müslüman kimliğine sahip olmak istemişlerdir.

Ceyhan, *Kapıyı Kimler Çalıyor*'da, 1915 yılında Zara'da Binbaşı Yahya'nın Ermenileri çağırarak onları Müslüman olmaya davet ettiklerini anlatır. Binbaşı "ustalar size

hayatta karşılaşacağınız belki de en zor soruyu soracağım. Zannediyor musunuz ki benim içinde kolay bu soruyla karşınıza çıkmak. Ama ne çare, geleceği ben daha iyi keşfediyor size acıyorum" der (Ceyhan, 1999: 18). Binbaşının bu soruyu sorarken son derece zorlandığını aktaran Ceyhan "Bu alicenap binbaşı bunu bize sorarken kendisini bizim yerimize koyuyor "acaba bu davet bana 'Müslümanlığı bırak da şu dine dön" deseler ben ne hal alır ne duruma düşerim' diye düşünüyor olmalı ki son derece sıkılıyor ve terler içinde kalıyordu" (18). Tekliften dolayı rahatsızlık duymalarına rağmen aileleri ile görüşükten sonra din değiştirmeyi kabul ederler. Kendilerine "isimlerin en yakışanını bulup bulup Margos Giragos adlarını bırakıp bir gecede Ahmet Mehmet olmuştuk" der. Ancak Müslüman olmak o kadar da kolay değildir:

Ahmet Mehmet olmakla hemen Müslümanlık olunmuyordu. Bunu Hıristiyanlık gibi sanmayasınız. Hıristiyan ana babadan olupta papaz efendinin de vaftizinden geçtin miydi oldun bal gibi Hıristiyan. Amma Müslümanlık öyle mi? Hey kardeşim, önce sünnet olacaksın, iş kelimeyi şahadetle de bitmiyor. Hac var zekât var. Bütün namaz dualarını eksiksiz öğreneceksin. Ötekiler neyse ne de, bizim uşağın belini büken bu oldu zaten. Halbуса kilisede Ermenice duaları papaz efendi okur, yer yer İsa efendimizin ismi geçtikçe biz de haç'ımızı çıkarır Hıristiyanlığımıza devam ederdik. Ya bu öyle mi? Bilmediğimiz bir lisanda (Arapça) gece gündüz çabala dur ki iki cümleyi ard arda çatıp da söyleyesin, öğrenme yaşı bir hayli geçmiş kişiler olarak. Velhasıl çok debelenmiştik." (Ceyhan, 1999: 19)

Bu sözlerden, sürgünden kurtulmak amacıyla ihtida edenlerin din değiştirme işini son derece ciddiye alarak ibadet biçimlerini değiştirdiğini çıkarabiliriz. Elbette burada açıkça ifade edilmeyen ise devlet otoritesine duyulan korku ve güvensizlik ile can ve mal

(23) Türk hükümeti, resmi bir rapor hazırlaması için Osmanlı meclis mebusu Hakob Papikyan'ı Adana'ya gönderir. Svazlian'in aktarmasına göre raporda 30 bin kurban olduğu ve katliamın resmi makamların bilgisi dâhilindedir ([1919] 2004: 28).

kaybı korkusunun ağır basmasıdır. Ceyhan, Binbaşı sayesinde aile fertlerinin din değiştirerek tehcir ve sevkiyattan kurtulduğunu söyler. Ancak sürgün söyleminde de gördüğümüz gibi iki kaçak Ermeni'yi saklayan akrabaları yüzünden tehcir kararından bir yıl sonra, din değiştirmiş olmalarına rağmen sürgüne tabi olurlar. Oysa mutludur yaşamları. Kızılırmak kenarında Tanrı'nın verdiği nimete, bir tas bulanık ırmak suyu ile "kılıçlıklı siyah arpa ekmeği" için şükredip yaşarlar (1999: 11). Yazarın huzur dolu gösterdiği ortama rağmen, Dâhiliye Nezaretinin 13 Temmuz 1915 yılında aldığı karar, ihtida edenlerin sadece menfaatleri dolayısıyla ihtida ettikleri vurgulayarak yeniden sevkiyata tabi tutulacaklarını belirtir (BOA. DH. ŞFR, nr. 54/427). Bu karar açıkça dile getirilmese de sevk kararına bir kriter getirmekten ziyade, uygulama aşamasına keyfilik getirmektedir. Her ne kadar insanlar korku ve memleketlerinden ayrılmamak için ihtida etmiş olsalar da menfaati belirlemek ve bu durumu tek faktör olarak sunmak çok anlaşılır değildir. Bu yorumumuzu destekleyen daha önce alınmış bir diğer karar ise Dâhiliye Nezaretinin 4635 no'lu kararıdır (BOA. DH. ŞFR, Nr. 54/254). Bu kararda adı herhangi bir eyleme karışmış Ermenilerin yerlerinde kalmasına müsaade edilmemiştir.²⁴ O dönem sürgünden kurtulmak için kadın ve çocukların topluca ihtida ettikleri vurgulanmaktadır. Sorun bu ihtidaların Osmanlı tarafından samimi bulunmamasıdır (Beyoğlu, 2004). Resmî evraklarda her ne kadar ihtida edenlerin samimiyeti sorgulansa da edebi eserlerde insanların hangi koşullarda ve nasıl ihtida ettikleri hususunda derin bir sessizlik vardır.

Ceyhan'ın eserinde Malatya'dan Urfa'ya giderken mola verilen bir karakolda kavga çıkar. Eser kahramanları her ne kadar kendilerini korumak için önlem alsalar da kavgadan nasiplerini alırlar ve yaralanırlar. Karakol kumandanı aileyi yol üzerindeki bir sahra hastanesine gönderir. İyileştikten sonra tekrar sürgün yollarına düşerler. Urfa'ya yaklaştıklarında roman kahramanlarından

Setrak: "Bizim Hisus Kristos canımızı kurtardı, yaralarımızı sağaltıp sağlığımızı düzeltti ama, bir dokuz yüz yıl evvelki adaşı gibi devlet politikasına karışmıyor" der (Ceyhan, 1999: 91). Din değiştirmiş olmaları bir işe yaramamış hatta dinin bir faydasını da görmemişlerdir. Yine sürgün yollarındadırlar. Kahramana göre hangi din olursa olsun politik kararlar karşısında herkes acizdir. Hz İsa "kötürümü ayağa kaldırmış, kör gözü açmış, ölüleri diriltmiş amma Roma-Yahudi politikasına" engel olamamıştır (92). Bir diğer ifade ile Roma politikaları karşısında Hz. İsa kendi yaşamını dahi koruyamamış haça gerilip öldürülmüştür. Eser kahramanları her koşulda aciz durumdadırlar. Bu kaotik dönemde medet umacakları dinlerini dahi değiştirmek zorunda kalmışlardır. Sadece toprakları değil Tanrıları dahi ellerinden alınmıştır. Ancak ümitsiz durumda oluşları tam bir yoksunluğa dönüşmüştür. Can pahasına Müslüman olmuşlardır. Yine de Müslüman görünüşlerini korurlar, yollarda ölümlerini Müslüman usullerine göre gömerler ama gizli gizli kendi dinlerinde dua etmeyi de ihmal etmezler.

Yine aynı eserde sürgün yolunda mola verilen köylerden birinde Ceyhan'ın babası ve kendilerine refakat eden Maraşlı yaşlı jandarma, genç Darendeli jandarma hakkında konuşurlar. Sürgün yolundaki kabilelerdeki zengin Ermenileri genç jandarma gasp ile paralarına el koymakta, güzel Ermeni kızlarını köyüne kaçırarak onlardan bir harem kurmaktadır. Maraşlı yaşlı jandarma bu durumdan rahatsız olmuştur. Oysa onun aldığı eğitim böyle değildir. Daha önce yanında çalıştığı komutanın yanında terbiye olduğunu aktararak: "bunlar da öyle bir inanış var ki yeğenim, Ermeni'yi Müslüman'a çevirirsen yalnız dönen değil, çeviren Müslüman bile doğru cennete gidermiş. ... bu talan sanmam ki adamı adam eder" der (Ceyhan, 1999: 59).

(24) 1 Temmuz 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından gönderilen şifreli telgrafi ihraç edilen Ermenilerin toplu veya ferdi olarak ihtida ettikleri ve amaçlarının memleketlerinde kalmak olduklarını belirterek, bu durumlardaki ihtidalara güven olmayacağı, menfaat icabı ihtida ettiklerinden dolayı müracaatlarının kabul edilme-yerek sevklerinin yapılması kararı verilir (BOA. DH. ŞFR, Nr. 54/254).

Eserde tehirden kurtulmak için Müslüman olanların dışında gasp ve kaçırma ile zorla Müslümanlaştırılan genç kadınların hikâyesine de böylelikle vurgu yapılır. Bunun yanı sıra örtük olarak devletin otoritesini uygulama sürecinde en alt kademedeki uygulayıcıların, jandarmaların, kişisel özelliklerinin ağır bastığı söylenir. İşini adil bir biçimde yerinen kişiler olduğu gibi, yozlaşanlara da bu öykü ile gönderme yapılır.

Bu dönemde, ihtida eden Ermeni kızlarının evlendirilmelerini kolaylaştıran ve meşrulaştıran bir karar alındığını görüyoruz. Dâhiliye Nezareti 18 Ağustos 1915 tarihli şifreli telgrafında ihtida eden Ermeni kızlarının hiçbir suistimale olanak tanımadan Müslümanlar ile evlendirilmelerini uygun bulunduğu dair bir karar alır. Bu evliliklerin münasip bulunduğu belirtilir (BOA. DH. ŞFR, Nr. 55/92). Bu karar ise son derece kaotik olan dönemde Ermeni kızlarının kendi istekleri dışında Müslümanlaştırılmasına neden olmuştur. Beyoğlu'na (2004) göre Müslüman ile evli olan Ermeni kadınları sürgün kapsamı dışında bırakılırken ihtida eden Ermeni kadınlarına yirmi yaş sınırı getirilerek isteyenlerin tekrar eski dinlerine dönmesi serbest bırakılmıştır. Bu konu öylesine karmaşık bir hal almıştır ki sonunda ihtida edenlerin, evlenenlerin ya da güvenilir kişilerin yanına bırakılan çocuklara kalan mirasların ne olacağı konusu gündeme gelmiştir. Sonunda yukarıda sıraladığımız şartlara uyan kişilere bırakılan mülklerin korunması ve kendilerine ait hisselerin verilmesine dair 11 Ağustos 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti bir karar almıştır (BOA. DH. ŞFR, Nr. 54-A/382).

New York Times'ın 1 Haziran 1915 tarihli sayısında Ermeni kızlarının ve Hıristiyan kadınlarının öyküleri anlatılır. Yazıya göre Türk, Çerkez ya da Arap kamplarında köleleştirilmiş ya da Türklerin haremine alınmış Ermenilerin "Ermeni ve Suriyeliler için Amerikan Yardım Komitesi" (the American Committee for Armenian and Syrian Relief) tarafından kurtarıldığını aktarır.²⁵ Ayrıca Araplar

tarafından Müslüman olmaya zorlanarak Ermeni kadınların yüzlerine Müslüman kadın olduklarını vurgulayan dövmeler yapılmıştır. 3 Kasım 1915 tarihinde Tehcir yollarında tecavüze uğrayan kadınların durumunu engellemek için kabilelerin yollarının değiştirilmesine dair bir karar alınmıştır (BOA. DH. ŞFR, Nr. 57/277). Bu karar ise tecavüzü engellememenin dışı vurumu olmuştur. Geçici bir çözüm öngörülmüştür.

Eserlerde aktarılan bu hikayelerden din değiştirmenin Ermeni grubu için trajik olaylara neden olduğunu görüyoruz. Açıkça ifade edilmese de din, etnik kimliğin en önemli vurgusu olarak öne çıkmaktadır. Din, dil ve ırk birliği tanımlanan milli kimliklerin temeli bu dönemde atılmaktadır. Din, belli bir grubatoplumsal aidiyeti sağlayan en önemli mekanizma olarak öne çıkıyor. Bu mekanizma sayesinde sürgün sırasında terk edilen çocuklar aranarak bulunmuş, kendi isteği dışında Müslümanlaştırılmış olanlara eski dinine dönmesi çağrısı yapılmıştır. Eserlere göre din değiştirilse bile tekrar eski dine dönülmüş, değiştirilen adlar tekrar değiştirilerek dine uygun adlar alınmıştır.

Geri Dönüş

Der Zor'a gönderilen Ermeniler sürgün yollarından tekrar geri dönerler. Çerkezyan'a göre Halep'in İngiliz kuvvetlerince işgaliyle, o yörede Ermeni ulusunun yaşadığı dram fiilen sona erer. Şartların tüm ağırlığına rağmen hayatta kalabilmeyi başarabilmiş olanlar, "Anadolu'nun birçok yörelerine, evimiz, barkımız, yurdumuz, yuvamız diyerek büyük bir özlemle geri dönerler" (2003: 24). Devlet arşivlerindeki belgelere göre 27 Ekim 1915 tarihinde birkaç ile (4 vilayet ve 6 muhtasarlığa) gönderilen kararda belli yerlere gönderilmiş ya da yola çıkarılmış Ermenilerin

(25) Bir yandan mağdurların nasıl kurtarılmadığı haberleri verilirken öte yandan da Türkiye'nin dışarıdan yardıma izin vermediği gibi haberler de yapılır. 29 Nisan 1915 tarihli New York Times'a göre Türkiye Ermeni mağdurlara yardım edilmesine izin vermemektedir: "sadece Ermeni Kızıl Haç'ının cerrahlarına, hemşirelerine... değil, aynı zamanda tüm diğer yabancılara, tarafsız ülkelerin uyruklarına da".

sevkiyatının durdurulması istenir (BOA. DH. ŞFR, NR. 57/135). Yaklaşık bir yıl sonra 15 Mart 1916 tarihli kararda ise sevkini durdurulduğunu, idari ve askeri maslahat gereği bu tarihten itibaren ne sebeple olursa olsun sevkini durdurulması istenir (BOA. DH. ŞFR, NR.62/21). Artık savaş bitmiş, İstanbul, işgal edilmiştir. Ceyhan, Vahdettin'in Damad Ferit Paşa'yı sadrazam yaptığını ittihatçıların kaçtığını aktarır. Artık durum değişmiştir, hem geri dönebileceklerdir hem de mallarına sahip olabileceklerdir (Ceyhan, 1999: 116).

Durup dururken hiç bir hazırlığı olmadan imparatorluğu harbe sokar, Ermeni milletini de bu şekilde perişan eder, itilafçılar daha onların yakalarını bırakır mı? Hatta Kürt Mustafa Paşa divanı kurmuşlar, ittihatçıları teker teker mahkûm ediyor, bazılarını da alacaklarmış. İttihatçıların çıkardığı Ermenileri haktan sakıt eden ve memleketten süren tehcir kanunu ilga etmişler, ... sürülmüş Ermeniler, sağ kalmışlarsa dönüp mallarına sahip olacaklar, diye de ferman yayınlamış (117).

Çerkezyan'ın ailesi Anadolu'ya geri dönmeyi tercih eder. Ancak eserde geri dönme istekleri hükümetçe şu sözlerle reddedilir: "isteyen bir ay zarfında yurtdışına çıkabilir. Aksi halde başlarına geleceklerin sorumluluğunu kabul edemeyiz". Büyük çoğunluk korku ve panik halinde Mersin yoluyla tekrar Arap ülkelerine göç ederler. Öte yandan ise devlet arşivlerindeki belgelere göre, geri dönmek isteyen Ermenilere müsaade edildiğini öğreniyoruz. Emval-i Metruke komisyonu (BOA. DH. ŞFR, Nr. 54/226) kurulmuştur. Bir diğer karara göre korunan mallarının geri alınabilmesi için, yerleri değiştirilen Rum ve Ermenilere her türlü kolaylığın sağlanacağı ibraz edilir (BOA. DH. ŞFR, Nr. 96/195). Daha önce ise sevkiyata tabi tutulmuş Ermenilerin mallarının yağmalanmasını engellemek ve gerçek değeri üzerinden satılması için bir karar alınmıştır (BOA. DH. ŞFR, Nr. 54/202). Diğer bir karar ise mal iadesinin sadece tehirden geri dönen malların asıl

sahibine verileceğidir (BOA. DH. ŞFR, Nr. 99/35). Dolayısı ile ölmüş olanların yakınlarının nasıl hak sahibi olacağı ise açık değildir. Bu kararlar, ihtiyaç doğdukça alınarak uygulandığı izlenimini uyandırmaktadır. Çerkezyan, babasının hiçbir malını geri alamadığını aktarır.

Halep'in el değiştirmesi sonucu muhacirlik biter. Türkler İngilizlerden kaçınca Ermeniler tek başlarına kalırlar. İngilizler yiyecek desteği yapar ve Çerkezyan 3 yıldır çektikleri açlığın sona erdiğini aktarır. Bütün Ermeniler Halep'e akın eder. Türkler yani Osmanlı Devleti işgal dolayısıyla artık mevcut olmadığı için de giriş çıkış yasağı da kalkmıştır (Çerkezyan, 2003: 41). Çerkezyan'ın ailesi Anadolu'ya geri dönmeyi tercih eder. Belgelerini tamamlar ve Halep'ten Adana'ya geri dönerler. Adana'daki bırakmış oldukları malları yeniden sahiplenmek isterler ama artık başka sorunlar vardır. Emanet ettikleri mallar başkalarının eline geçmiştir. İdari uygulamaya göre bu mallar tespit edilip Emval-i Metruke Komisyonuna devredilmiştir. Gerçek değeri üzerinden satılması öngörülmüş ve bazı tedbirler alınmıştır (BOA. DH. ŞFR, Nr.54/381). Ancak malların değerlerinin altında satıldığına dair iddialardan dolayı 11 Ağustos 1915 tarihinde bir karar alınarak yapılan anlaşmaların feshedilmesine karar verilmiştir (Çerkezyan, 2003: 43). Çerkezyan, banker olan babasının tüm mal ve mülkünü kaybettiğini, hâlâ eserini yazdığı tarih itibarıyla kendisinde babasının senetleri olduğunu aktarır. Babasının durumunu, "bu akıldışı politikayı hayatı boyunca kabullenemedi. Onun acılarını yaşadı" sözleriyle tasvir eder (110).

Yazarın aile yakınlarının bir kısmı geriye dönüp Suriye ve Lübnan'a yerleşmiştir. Bir kısmı da Fransız egemenliğinde olan Hatay'ın Kırıkhan ilçesine yerleşir. Hatay Türkiye topraklarına dâhil edildiğinde Halep'e göç ederler (Çerkezyan, 2003: 23-25). Eserde "Türk hükümeti de sürgündekilerin geri gelmesini istemiyor. Onun için, 'Geri gelenlerden isteyen bir ay zarfında geri gidebilir,

yoksa başlarına geleceklerden biz sorumlu değiliz' türünden tehditkâr bir bildiri yayınlıyor hemen" sözleri ile Türklerin Ermenilere karşı olan tutumunu vurgular (48).

Kurtuluş Savaşı'nın başlamak üzere olduğu dönemdir. Yeniden başlayacak savaş tehdidi üzerine çoğu sürgün Lübnan'a, Suriye'ye veya başka ülkelere gitmişlerdir. Çerkezyan "Şimdi Arabistan'da, Suriye'de, Lübnan'da Mısır'da bir hayli Ermeni var, onların hepsi o dönemden kalma. Fransa'ya, Kanada'ya, Amerika'ya gidenlerin hepsi Anadolu insanı" der. Ancak bazı belgelerde Çerkezyan'ın aktardığı durumun tam tersi yönünde ifadeler de bulunmaktadır. Bu karar Dâhiliye Nezareti tarafından alınmış 22 Ekim 1918 tarihli "Ermenilerin Geri Dönmelerine Müsaade Edildiği" kararıdır (BOA. HR. MÜ, 43/34 a). 23 Ekim tarihinde ise "Memleketlerine Avdet Edecek Ahali İçin Alınan Tedbirler" belirlenir. Savaş nedeniyle başka bölgelere sevk edilen halkın yerlerine emin bir şekilde dönmeleri için gereken tedbirlerin alınmasını, bu konuda herhangi bir sorun yaşanırsa, kusur sahibinin cezalandırılacağı aktarılır (BOA. HR. MÜ, 43/34 b). Nihayetinde savaş koşullarının halen devam ettiği ve hatta savaşın kaybedilerek işgal edildiği bir dönemden bahsettiğimiz için işgal altındaki devletin resmi kararları ne kadar uygulayabildiği tartışmalıdır.

Ceyhan'ın eserinde ise sürgüne giden aile Urfa'ya ulaştığında Suriye cephesi çökmüş, Anadolu içlerine doğru gerileme başlamıştır. Roman kahramanı annesini Urfa'da kaybeder ve orada defneder. Urfa, esere göre insanların Suriye'ye ve Der Zor'a gönderildikleri yerdir. Yazar yetkili kişiyi konuşturur. Yetkili, devletin cephelerinin düştüğünden haberi olmadığını söyler: "Anadolu içlerinden habire gönderiyorlar. Yahu oraya gönderdiklerimiz de geri buraya geliyorlar. Nasıl anlatacağız bilemiyorum" (Ceyhan, 1999: 97). Göç bu sefer tersine dönmüştür. Kahramanın ailesi Adıyaman üzerinden Besni'ye doğru geri gider. (104). Besni'de boş kalmış bir Ermeni evine yerleştirilirler. Elleri kolları bağlanma-

dan gezecekler ama arada bir jandarma karakoluna isbat-i vücut yapacaklardır. Komşular merhamet eder, pekmez ve ekme getirirler. (105). Sabahları çarşıya gidip kimin adama ihtiyacı varsa orada çalışırlar (107). Böylece geçimlerini sağlamış olurlar. Eserde yardımcı olan Türklerden bu şekilde bahsedilir. Öteki olan halk değil, devlet ve hükümet güçleri olan zaptiyelerdir.

Çerkezyan savaşın bitmesini "cehennemden kurtuluş" olarak adlandırır. 1918 yılında İngiliz uçakları gelmesi ile cephe düşer. Burada ilk kez Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği muştulanır: "Mustafa Kemal gecelerin kaçarak Halep'i terk ediyor. Yanındaki emir eri de Talaşlı bir Ermeniymiş. O da gelip babamlara, Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçtiğini haber veriyor, 'bu adam Türkiye'yi kurtaracak' diyor aynı zamanda. Babam, ileri görüşlü bir adamdı o, dediği gibi de oldu' derdi çok sonraları" (2003: 41).

Evlat Edinme

Eserlerde sürgün söylemi altında öne çıkan bir diğer tema evlat edinme durumudur. Eserlerde çocukların vahim durumu vurgulanır. Çerkezyan insanların gelecekte ümitsiz olduklarını sürgün yolu boyunca ölümlerini bırakarak yollarına devam ettiklerini anlatır. Yollarda geçen zamanda artık kendilerini bile taşıyamayan insanlar çocuklarını güvenilir buldukları yerlere bırakmak isterler. Daha sonra terk edilen çocuklara bakan kişilerin bu çocukları Türkleştirdikleri yani Müslüman yaptıkları iddia edilir.²⁶ Bir diğer alt tema ise bu çocukların buldukları ailelerden veya yetimhanelerden toplanıp cemaatlerine geri iadesidir.

(26) Svazlian, internet üzerinden de yayınlanan kitabında öksüz kalan Ermeni çocuklarına dair değerlendirmeler yapar. Çöl Arapları tarafından kurtarılan bir kız çocuğundan (Sirena Alacacyan, 1900) bahseder. Araplar, Ermeni olduğu anlaşılmasın diye çocuğun yüzüne dövme yapar. Orada kaldığı müddetçe ev işlerine yardım eder. Bir diğer tanıklık ise Harutyun Alboyacıyan (1904)'a aittir. Ailesini kaybedince kendisi gibi çocuklarla beraber Cemal Paşa'nın Türk öksüzler yurduna götürüldüğünü ve Türkleştirildiğini söyler. Türk isimleri verilerek, sünnet edildiklerini aktaran Alboyacıyan Türk giysileri giydirildiğini aktarır. Kendilerine iyi bakıldığını da ekleyerek, bunun Cemal Paşa'nın emri olduğunu çünkü onun Ermenilerin akına çok hürmet ettiğini, "savaş kazandığı takdir-

Çerkezyan'a göre sürgün güzergâhı üzerinde bulunan Ereğli'de, Züğürtler Yayılası'nda muhacirler birkaç gün konakladıklarında, çocuklarını kendileri gibi perişan olmaktan kurtarmak için güvenilir insanlara bırakarak yola devam etmişler (Çerkezyan, 2003: 31-32). Sürgün sürecinde açlık ve yorgunluktan da çocuklarını taşıyamaz hale gelirler. Arap çöllerine girdikten sonra özellikle insanların çocuklarını yol üzerindeki Arap köylerinin girişine bıraktıklarını belirtir. Çerkezyan'ın annesi kız kardeşini bırakır böyle bir köy girişine "Biz ölsek bile bu çocuk yaşasın bari" diye düşünmüş. Babam dönmüş bakmış ki, arkadan ağlayarak koşuyor ablam... 'gel yavrum gel' demiş, almış kucasına yola devam etmiş." (2003: 34). Yollarda kendileriyle birlikte çocuklarının hem zor şartlar altında yaşamasını istemeyen hem de onların kurtulmasını isteyen aileler, köylerin girişinde çocuklarını bırakmışlardır. Çerkezyan'ın ifadesinden ailenin çocuğunu bırakmayı denediğini ama başaramadığını anlıyoruz.

Çerkezyan göç yollarında kendisinden önce doğan ve sürgün yollarında ölen kardeşinin doğum öyküsünü anlatır. Sürgün yolunda sabaha doğru doğum yapar annesi. Yola devam etmek isteyen jandarmalar çadırı sökmelerini ister. Bunun üzerine babası jandarmalara durumu izah edip iki saat müsaade ister. Yanıt ise çok zalimdir: "Ulan biz sizin kökünüzü kazıyacağız, siz hala çocuk mu yapıyorsunuz..." diye bir kırbaç sallamışlar babama cevap olarak (Çerkezyan, 2003: 34). Bu yanıt üzerine yola devam ederler. Bebek zor şartlara dayanamaz ve ölür. Der Zor'a az kalmıştır. Katliam dolayısıyla geri kaçanların getirdiği haber üzerine ailesinin Halep civarındaki Meskene'de 3-4 yıl kaldığını aktarır Çerkezyan. Kendisi de orada Cabul adlı bir köyde daha öncede belirttiğimiz gibi bir deve ahırında doğmuştur (34).

Ceyhan'ın eserinden ise Sivas'ta Amerikan yetim yurdu ve Kızıl Haç teşkilatının olduğunu öğreniyoruz. Orada çalışan bir Ermeni onlara depodan yorgan, yirmi meci diye

gümüş para ve biraz yiyecek getirir ve "bu ara sahipsiz, tehcirden yetim kalan çocukları Amerikalılar topluyorlar, şu dört çocuğu yanınızda götürmeseniz de, ... koleje alsak olmaz mı?" der. (Ceyhan, 1999: 39). Jandarmaları ikna edemedikleri için çocuklarını yetim yurduna veremezler. Savaş yetimleri meselesi ise Birinci Dünya Savaşı yıllarında oldukça kritik bir sorun haline gelmiştir (BOA. HR. MÜ, 43/2-17). Bu karar Ermeni çocukları hakkında yapılan işlemleri anlatır. Çocukların kimlerin yanında ikamet ettiğini saptayarak Dâhiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine listeleri gönderirler. Ermeni yetimlerinin güvenliğinin sağlanması istenir ve Ermeni çocuklarının yetimhanelere yerleştirilmesi kararı alınır (BOA. DH. ŞFR, Nr. 54/150) Kararda, on yaşından küçük çocukların yetim yurdunda yetiştirilebilmeleri ve çocuklara uygun binanın olup olmadığı ile kaç çocuğun bu durumda olduğunun saptanması amacıyla Diyarbakır, Adana, Trabzon Sivas, Bitlis, Van gibi illere yazı gönderilir. Kimsesiz kalan çocukların bakılıp koruma altına alınması için Dâhiliye Nezaretine bağlı olarak Darü'l-eytam Müdüriyeti kurulmuştur. Bu müdüriyet çocukların sayısı arttıkça bakıma yetişemez hale gelir. 1915-16 yılları arasında bu çocuklar İstanbul'daki tüm kurumlara yerleştirir. Notre Dame de Sion, Yedikule İtalyan mektebi, Galata'daki Rus manastırı gibi 65 ayrı kuruluşa yerleştirilen çocukların sayısı 16 bini bulunca 1917 yılında kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti gibi çeşitli hayır kurumlarından destek alır. Bunlardan bir tanesi de Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'dir. 500 çocuğun bakımını üstlenen cemiyet daha sonra sayı 1800'e çı-

de, binlerce Türkleşmiş Ermeni çocuğunun gelecekte kendi halkını yücelteceğine, bizim gelecekte kendisine destek olacağına inanıyordu" der (Svazlian 2004). Svazlian'ın hikâyelerini anlattığı tehciri yaşamış tanıklar, din ve isim değiştirme eylemlerini Türkleştirme olarak sunmaktadırlar. Yetim ve öksüz kalmış çocukların ölüme terk edilmeden sahip çıkılması görgü tanıklarınca çok vurgulanmaktadır. Bir tanık, Ermeni ırkının üstün zekâsı için kendilerinin evlat edinildiğini iddia etmektedir. Öfkenin bastırıldığı ve herhangi bir tepkinin sunulmadığı bir ortamda, Ermeni kültürünün üstünlüğünün vurgulanması şaşırtıcı olmamalıdır. Ezilmiş, yıkılmış ve yerinden yurdundan edilmiş bir etnik kimliğin kendisini başka açıdan onarması olan bu açıklama ile ırksal yüceltme öne çıkarılmaktadır. Öte yandan düşman ve öteki motifi sürekli vurgulanmaktadır. Düşman Türkler karşısında zeki, haksızlığa uğramış, yerinden yurdundan edilmiş Ermeniler, Ermeni kimliğini yeniden üretilmesine yardımcı olan nitelermelerdir.

kınca çocukları ev içi hizmetlerde çalıştırmak üzere besleme olarak evlere dağıtılmasını önerir (Karakışla, 1999: 46-47). Çocukların yerleştirilmesi sorunu bir şekilde halledilmiş iken çocukların etnik kökenini saptamak ise daha da ciddi bir sorun haline almıştır. Sorun o dönemin İstanbul'da cemaatlerin birbirini asimilasyon suçu ile itham etmesine neden olmuştur. Devşirme, Türkleştirme ya da Ermenileştirme suçlamaları mevcuttur (48). Savaşın kaybı sonucunda itilaf devletlerinin desteğini alan Ermeniler çocukların peşine düşer ve Amerikalı görevliler bu işle bizzat ilgilendirler. "Hüviyeti Meçhul Çocuklar" için Kadınları Çalıştırma Cemiyetinin faaliyetleri incelenir ve çocukların etnik kimliklerini saptamaya çalışılır. BOA. DH. ŞFR, Nr. 96/76 no'lu kararda Ermeni kız ve çocuklarının Ermenilerden teşkil olan komisyonlara teslim edilmesi istenmiştir. Müslüman olan çocuklar Osmanlı polisine Ermeni olanlar ise Ermeni patrikhanesine teslim edilirler. Ancak etnik kökeni belli olmayan çocukların bazıları Ermeni bazıları Türk olarak kabul edilmiştir (Karakışla, 1999: 49-53).

Sonuç

Osmanlı devletinin yıkılma döneminde yaşanan olaylar, diğer etnik grupların, örneğin Bulgarların, yanı sıra Ermenilerin de uluslaşma ve ulus devlet olma sürecine girmeleriyle eş zamanlı olmuştur. Bu nedenle bir yanda yıkılmakta olan bir devleti koruma çabaları, öte yanda ise düşünsel planda tohumları atılmış bağımsızlaşmak için eylem hazırlığı içinde olan farklı etnik gruplar söz konusudur. Mann, ideolojik olarak meşrulaştırılmış ve devlet kararı ile uygulanmış kırım kararlarının Batı modernleşmesinin demokrasi kavramı temelinde açıklasa da bu kararları "demokrasinin karanlık yüzü" olarak adlandırır (1999: 21). Bu meşru kararlar vatandaşlık temelinde halk kavramını hazırlarken, azınlıkta kalanların ise öteki haline gelmesini sağlamıştır. Öteki haline gelen bu halklar ise demokrasinin çeşitli yöntemleri

kullanılarak, asimilasyon, göç, cinayet ve yahut katliam gibi gittikçe ağırlaşan yöntemler ile ideal tipine ulaşmıştır (22).

Birinci Dünya Savaşı sonrası iki büyük imparatorluk olan Avusturya Macaristan ve Osmanlı yıkılmış yerini ulus devletlere bırakmıştır. Modern ideoloji ve teknolojinin yirminci yüzyıl soykırım kurbanları üzerindeki etkisini araştıran Fein, pek çok insanın "yeni dünya düzenine uygun bir devlet tasarımı sağlamak için" hayatlarını kaybettiklerini söyler (1979: 8). Durum değerlendirilmesi yapıldığında, ulus devletlerin ortaya çıkışında yaşanan dramatik olayların ardında yeni düzenin izlerinin bulunduğu söylenebilir. Ulus devletin ortaya çıkması ise kendi içinde barındırdığı diğer ulusları yok sayması, onları temel bir kavram; vatandaşlık gibi, baskın olan etnik kimlik üzerinden yeniden kurması ile mümkün olmuştur. Sürgün söyleminde de gördüğümüz gibi yüzyıllardır birlikte yaşayan etnik gruplar birbirinden çeşitli yöntemler ile ayrılmışlardır. Ayrılarak uluslaşabilen her bir etnik grup ise geçmişini sıfırlayarak ulus devlet ile yeniden tarih yazmışlardır. 1991 yılında bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti kurulmuştur (1918 ilk kuruluş). Etkin diaspora grubunun varlığı ile sürekli gündemde tutulan Osmanlı döneminde yaşanan sürgün ve yaşanan acılar, iç grup bağının kurulmasına benzer şekilde, ulusal bağı sağlayan maya görevini görmüştür. Bir diğer ifade ile toplumsal hafızaları sürekli taze tutularak ulus-devlet bilinci yeniden kurulmuştur. Renan'ın geçmiş ve gelecek üzerinden kurduğu ulus tanımında olduğu gibi geçmişin kutlanan zaferleri ve büyük acılarına rağmen, birlikte büyük şeyleri başarmış bugünün bir ulusu olmaktır hedef ([1882] aktaran Smith ve Hutchinson, 1994: 17). Osmanlı milleti olarak daha önce yaşamış ortak geçmişi tamamen sıfırlayan bu yaklaşım, ulus devlet olma sürecinde öne çıkan zaferler ve onu destekleyecek temalar ile yeni oluşumu meşru hale getirmektedir. Oysa bu yaklaşım, bir yandan daha önce farklı etnik gruplarla birlikte yaşanmış dönemleri tarih-

dışı bırakırken, yeni kurulan ulus devletlerin içinde çoğunluğun karşısında azınlıkta kalanlar ise ötekileştirilmiş, yeni kurgulanmış tarih söyleminden dışlanmışlardır. Sürgün söylemi bu yaklaşımın ifadelerinden bir tanesi olmuştur. Ancak, öteki olarak konumlandırılmış diğer etnik grubun aidiyet tanımlaması için malzeme olmuş, etnik kimliğin öne çıkmasına ve yeni bir milliyetçilik tanımına yol açmıştır.

Arafta kalan Anadolu Ermenileri gibi gruplar, Ermenistan'a gitmeyen ve diasporada yaşamayanlar, acılarını edebi eserlere sığdırmışlardır. Yazarların öz yaşam öykülerini anlatan ve bu çalışmada ele alınan iki eser yaşanan dönemin siyasi ve toplumsal gelişimine paralel olarak siyasi ve hâlâ tartışmalı olan tehcir kararını ele almaktadır. Kaotik dönemin sonucu Osmanlı döneminde yerlerinden sürülmüş, geleceği karanlık görenler dünyanın farklı ülkelerine giderken bir kısmı da vatanı olan Anadolu'ya geri dönmüştür. Bağımsız Ermenistan (1918-1920) çabasında olan Ermeniler ise Ruslara destek vermek için Osmanlı topraklarının dışına çıkarak Rus ordusuna katılmıştır. Sadece Ruslara değil, ittifak devletlerine de destek verdiklerini Dr. Gate'in New York Times'daki yazısından öğreniyoruz. Robert Kolej'in müdürü Dr. Gate (4 Haziran 1919) "Fransızlar, ... Kilikya Adana'da birliklerini yerleştirirken ciddi bir hata yaptılar. Ermenilere Fransız üniforması giydirdiler ve Türkler onları gördüğünde doğal olarak İttifak devletlerinin onları kendilerine karşı güç olarak kullanacakları sonucunu çıkarttılar ve akabinde silahlanmaya başladılar" der. Bir başka haberde ise Ermenilerin, ABD'nin Ermenistan, Anadolu ve İstanbul'u kapsayan ortak manda yönetimi teklifine yönelik yorumlarını görüyoruz. Amerikan teklifinin Amerika Ermenistan Ulusal Birliği lideri Vahan Cardashian tarafından "kasap ile kuzuyu birlikte tutmak" benzetmesi ile reddettiğini görüyoruz (Oppose a joint mandate, 3 Haziran 1919). Bu haberler, o dönemde yaşanan olayların tüm gruplar için ne denli trajik olduğunu sergiler. Ayrıca bu haberlerin

hemen hemen hiçbir Ermenilerin hazırladığı web sitelerinde dile getirilmez.

Türkiye'de günümüzde çoğunluğu İstanbul'da olmak üzere Ermeni vatandaşlar yaşamaktadır. Ermeni grubu için neredeyse hemen her ailenin geçmişinin bir parçası olan ve ortak grup bağını kuran sürgün olayı, edebi eserler ile yaşatılmıştır. Bu kapsamda sözlü tarih niteliği taşıyan edebi eserler, trajik olayları ötekinin perspektifinden inceleyebilmeyi olanaklı kılmıştır. Edebi eserlerde sürgün söylemi ile vurgulanan Türkler/Müslümanlar, özellikle devlet otoritesini temsil edenler, can kaybına neden olan zulmeden kişilerdir. Bu kişiler haklı haksız ayrımı gözetmeden Ermenileri Anadolu'daki yurtlarından sürmüş, mal ve mülklerinden etmiş, ailelerini parçalamışlardır. Hatta grup aidiyetlerinin ilkçi bağlarından biri kabul edilen dinlerinden de, hayatlarını kurtarma pahasına, vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Ancak yine de vatan saydıkları Anadolu topraklarına geri dönmüşler ve sürgüne tabi tutulmayan gruplarla beraber, yeni kurulan Cumhuriyet'in vatandaşları olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. İstanbul'da yaşayan, ticaretle ilgilenen üst sınıf Ermeniler ise Anadolu'da yaşayan kendi halindeki Ermeniler kadar mağdur olmamışlardır. Tarihsel arka plandan anlaşıldığı üzere Ruslara ve İttifak devletlerine destek veren ile bağımsız Ermenistan için çalışan Ermenilerin bir kısmı hâlihazırda Osmanlı topraklarını terk etmiş gözükmektedir. Osmanlı'nın parçalanmasını engellemek isteyen yönetim, yaşanan bu deneyim üzere Ermenilerin toplu olarak yaşadıkları bölgeleri tehdit unsuru olarak görüp Ermeni grupları sürgüne tabi tutmuştur. Eserlere göre sürgün sonrası Anadolu'ya geri dönen Ermeniler ise Anadolu halkının bir parçası haline gelmiş eşraf, çiftçi vs. gibi emeği ile çalışan orta alt sınıfa mensup kişilerdir. Bu çerçevede, eserlerde öne çıkan sürgün söylemi, bu kişilerin bireysel acılarını, ölüm ve acıyı eşdeğer tutarak, yuvaların yıkılıp, mal ve mülklerin ve hatta evlatların, canların kaybedildiği belirtilerek, dile getirilir. Eserlerde

olayların tamamını aktaran geniş bir perspektif sunulmamıştır: Milliyetçilik akımlarının etkisi, Ermenistan'ın bağımsızlık hamlesi ve Osmanlı'dan toprak talebi²⁷, yıkılan ve tarihten silinen Osmanlı devleti, Balkan savaşlarından itibaren Cumhuriyetin kuruluşuna dek yaşanan savaşlar, devletin ayakta kalma mücadelesi, Tanzimat ve meşrutiyet gibi reform dönemleri hususunda sessizlik vardır. Sonuç itibarıyla edebi eserlerdeki sürgün söylemi, yaşanan acılar ile zorlukları bireysel bir perspektifle vurgular.

Bibliyografya

Ahmad, F. (1986). *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çeviren Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları: İstanbul.

Acehan, A. (2008). "Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1/5: 12-29.

Akçam, T. (1992). *Türk Ulusal Sorunu ve Ermeni Kimliği*, İletişim Yayınları: İstanbul.

Akçam, T. (Mart– Nisan 1995). "Hızla Türkleşiyoruz" *Birikim*, No 71-72: 17-30.

Akşin, S. (1987). *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Remzi Kitabevi: İstanbul.

Bayur, H. (1983). *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, TTKB, III: Ankara.

Beyoğlu, S. (29–30 May 2004). "Ermeni Tehciri ve İhtida" (sunulan bildiri), *ASAM, ERAREN, ATO Ermeni Araştırmaları II. Uluslararası Kongresi*.

Billig, M. (2002). *Banal Milliyetçilik*, Cem Şişkolar (Çev.), Gelenek Yayıncılık: İstanbul.

Bolaffi, G, Bracalenti, R., Braham, P, ve Gindro, S. (2003). "Ethnocentrism", *Dictionary of Race, Ethnicity and Culture*, Sage Publication: London.

Bryce, V. (7 Ekim 1915). "800,000 Armenians Destroyed" *The New York Times*, <http://www.armenian-genocide.org/10-7-15-text.html>, (27 Eylül 2010).

Carabine, J. (2008). "Unmarried Motherhood 1830 – 1990: A Genealogical Analysis", *Discourse as Data*, Editors Margaret Wetherell, Stephanie Taylor, Simeon J.Yates, Sage Publication: London.

Cemal Paşa (Eylül 1996, 5. bsm.). *Babriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hatıratı*, Editör Metin Martı, Arma Yayınları: İstanbul.

Ceyhan, K. (Ekim 1999). *Kapıyı Kimler Çalıyor*, Marenostrom, Belge Yayınları: İstanbul.

Çerkezyan, S. (Mayıs 2003). *Dünya Hepimize Yeter*, Hazırlayan Yasemin Gedik, Belge Yayınları: İstanbul.

Demirtaş, A. H. (2003). "Sosyal Kimlik Kuramı, Temel Kavram ve Varsayımlar", *İletişim Araştırmaları Dergisi*, 1(1):123-144.

Deutsch, K., W. (1966). "Nationalism and Social Communication", *The Question of Definition in Nationalism*, J. Hutchinson ve A. D. Smith (1994). *Nationalism* içinde, Oxford University Press: Oxford.

Dink, H. (Ekim 2000). "Türkiye Ermenilerinin Nüfus Hali", *Tarih ve Toplum*, 202: 31-35.

Erden, Ali Fuat (1953). *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, İstanbul.

Eryılmaz, B. (Ocak 1992). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, Bilimsel Araştırma Dizisi: İstanbul.

Fein, H. (1979). *Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization*, Free Press: New York.

Gates, Dr. (4 June 1919). "Wants All Turkey Under a Mandate", *The New York Times*, <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9404E7DD1F39E13ABC4C53DFB0668382609EDE>, (5 Ekim 2010).

Geertz, C. (1973). Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture", *The Interpretation of Cultures Selected Essays*, içinde, Basic Books: New York.

Güler, A. (Temmuz 2001). *Rakamlarla Türkiye'de Azınlıklar*, Berikan: Ankara.

Imbert, P. (1981). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Meseleleri*, Çeviren Adnan Cemil, HAVASS / Türkiye Araştırma Dizisi: İstanbul.

İnalçık, H., (1993). "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayun'u" in *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, Eren Yayıncılık: İstanbul, s. 343-359.

Karakışla, Y., S. (September 1999). "Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar: "Ermeni" mi, "Türk" mü?" *Toplumsal Tarih*, 69: 46-55.

Kılıç, D. (Nisan 2003). "1915 Sevk ve İskân Edilmeyen Ermeniler", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi*, Yıl 4, No. 38, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale51.html>, (5 Ekim 2010).

Kolbaşı, A. (Eylül 2009). "1878 Berlin Kongresi Sonrasında Osmanlı Ermenilerinin Siyasi Kimlikleş-

(27) Gates yazısında ABD'nin Ermenistan'a destek vermesi durumunda, Ermenilerin son derece abartılı toprak iddiaları sonucu bölgeyi kontrol etmenin güç olacağını aktarır. Ermenistan devleti kurmanın bir diğer güçlüğü ise tüm Ermenilerin bölgeye dönme-leri halinde bile sayılarının bir milyondan fazla olmaması ve orada yaşayan üç ya da dört milyon Türk ve Kürtün varlığının devlet kurulmasına olanak tanımayacağıdır. Dolayısı ile ABD için uygun olmayan bu durum, Ermenistan'a yardım için iyi bir teşvik sağlamamaktadır. Gates'e göre ABD ancak insani amaçlarla yardım edebilir (4 Haziran 1919).

mesi Sürecinde Rus ve İngiliz Etkisi”, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, VII, 14: 27-38.

Kolukırcık, S. (2011). “Sürgün, Toplumsal Hafıza ve Kültürel Göç: ABD’deki Ahıska Türkleri Üzerine Bir Araştırma”, *Bilgi*, 59: 167-190.

Laçiner, Ö. (Kasım 1992). “Sunuş”, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İletişim Yayınları: İstanbul.

Mann, M. (May – June 1999). “The Dark Side of Democracy: The Modern Tradition of Ethnic and Political Cleansing”, *New Left Review*, 235: 18- 45.

New York Times, (1 June 1919). “Armenian Girls Tell of Massacres”, <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9D07E0D61E39E13ABC4953DFB0668382609EDE>, (20 Eylül 2010).

New York Times, (3 June 1919). “Oppose a Joint Mandate: Armenians Object to Control in Connection with Turkish Territory”, <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9905E3DE1F39 E13ABC4B53DFB0668382609EDE>, (7 Ekim 2010).

New York Times, (29 April 1915). “Turkey Bars Red Cross”, http://www.armeniapedia.org/index.php?title=Turkey_Bars_Red_Cross_-nyt19151019 (1 Ekim 2010).

New York Times, (5 September 1915). “1,500,000 Armenians Starve”, http://www.armeniapedia.org/index.php?title=1,500,000_Armenians_Starve_-nyt19150905, (1 Ekim 2010).

Ortaylı, İ. (1987, 2. Bsm.). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayın: İstanbul.

Özkırmlı, U. (1999). *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Sarmal Yayınevi: İstanbul.

Renan, E. ([1882] 1994). “Qu’est-ce qu’une nation”, Çeviren İda Mae Synder, Calmann-Levy: Paris, J. Hutchinson ve A. D. Smith (1994). *Nationalism*, Oxford University Press: Oxford.

Savaşkan Durak, N. (Haziran 2004). *Non-Muslim Minorities and Turkish National Identity: A Research Through Armenian and Greek Literary Works*, ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Basılmamış Doktora Tezi.

Seyitdanlıoğlu, M., (1983). “Takvim-i Vakayi’de 1908 – 1915 Yılları Arasında Çıkan, Ermeniler ile İlgili Haberlerin Dizini”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yıllıkçağ Taribi Ana Bilim Dalı Lisans Çalışması*, Ankara.

Svazlian, V. ([1919] 2004). The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eye-Witness Survivors, <http://www.iatp.am/resource/science/svazlian/Index.html>, (15 Eylül 2010).

Talat Paşa (Kasım 1986). *Talat Paşa’nın Anıları*, Editör Mehmet Kasım, Say Yayınları: İstanbul.

Timur, T. (1989). *Osmanlı Çalışmaları İkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, Verso: Ankara.

Timur, T. (Nisan 2001, 2. bsm.). *1915 ve Sonrası Türkler ve Ermeniler*, İmge Kitabevi: Ankara.

Toprak, M. (2003). *Hermeneutik (Yorum Bilgisi) ve Edebiyat*, Bulut Yayınları: İstanbul.

Toprak, Z. (1982). *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları 2: Ankara.

Türk Dil Kurumu Sözlüğü, “Sorun”, <http://tdk-terim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=sorun&ayn=tam> (10 Eylül 2010).

Yerasimos, S. (Eylül 2002). “Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu”, *Toplumsal Tarib*, 105: 10 – 18.

Zarakolu, R. (Mayıs 2003). “Birkaç Söz”, *Dünya Hepimize Yeter*, Belge Yayınları: İstanbul.

BOA. DH. ŞFR, Nr. 52/286, “Zeytun Ermenilerinin İhracı”, <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/13.PDF>, (3 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, Nr. 54-A/252, “Katolik Ermenilerin Sevk Edilmemesi”, <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/76.PDF>, (3 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, Nr. 55/20, “Protestan Ermenilerin Sevk Edilmemesi”, <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/83.PDF>, (10 Eylül 2010).

BOA. DH. ŞFR, NR. 54/287, “Esnaf Ve Tüccar Ermenilerin Dışındaki Komiteci Ermenilerin Uzaklaştırılması”, <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/59.pdf>, (5 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, NR 55/19, “Ermeni Mebus Ve Ailelerinin İhrac Edilmemesi”, <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/84.pdf>, (4 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, NR. 54/163, “Sahipsiz Ermeni Çocuklarının Durumu”, <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/47.pdf>, (5 Ekim 2010).

BOA., DH. ŞFR, NR. 60/48, “Sevkten İstisna Edilen Düyün-I Umûmiye Ve Reji İdaresindeki Ermeni Memurların Bildirilmesi” <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/165.pdf>, (5 Ekim 2020).

DH. ŞFR, NR. 57/86 “Adana Osmanlı Bankasındaki Ermeni Memurların Çalışmaları İçin Müsaa-de Talebi” <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/141.pdf>, (6 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, NR. 52/286, “Zeytun Ermenilerinin İhracı” <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/13.pdf>, (6 Ekim 2010).

BOA. MECLİS-İ VÜKELA MAZBATASI, 198/163 (17 Mayıs 1331). “Meclis-i Vükela’nın Tehcir Kararı”, <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/17.pdf>, (6 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, NR. 54/254, “İhtidâ Eden Ermenilerin Sevki” <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/58.pdf>, (6 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, NR. 55/92, “İhtidâ Eden Ermeni Kızlarının Evlendirilmeleri”, <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/96.pdf>, (6 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, NR. 54-A/382, "İhtidâ Eden, Evlenen Ve Çocukların Miras İşlemleri", <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/82.pdf>, (6 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, NR. 57/277, "Sevkiyat Sıra-sındaki Tecavüzlerin Önlenmesi", <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/149.pdf>, (7 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, NR.57/135, "Ermeni Sevkiyatının Durdurulması", <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/146.pdf>, (7 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, NR.62/21, "Ermeni Sevkiyatının Durdurulması" <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/170.pdf>, (7 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, NR. 54/226, "Metrûk Malların Muhafaza Ve Deftere Kaydedilmesi", <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/54.pdf>, (7 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, NR. 96/195, "Yerleri Değiş-tirilen Ermeni Ve Rumlara Ait Malların İadesi", <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/246.pdf>, (7 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, NR. 54/202, "Sevk Edilen Ermenilerin Mallarının Muhafaza Edilmesi" <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/50.pdf>, (7 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, NR. 99/35, "Memleketlerine Geri Dönenlerin Mallarının Teslimi", <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/259.pdf>, (7 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, NR.54/381, "Nakledilen Ermenilerin Menkul Mallarının Korunması" <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/81.pdf>, (7 Ekim 2010).

BOA. HR. MÜ, 43/34, "Ermenilerin Geri Dönüşlerine Kolaylık Gösterilmesi Ve İhtiyaçlarının Sağ-lanması", <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/213.pdf>, (7 Ekim 2010).

BOA. HR. MÜ, 43/34, "Ermenilerin Geri Dön-meleri Esnasında Dikkat Edilecek Hususlar", <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/214.pdf>, (7 Ekim 2010).

BOA. HR. MÜ, 43/2-17, "Ermeni Çocukları Hakkında Yapılan Muamele", <http://www.devletarsivle-ri.gov.tr/kitap/belge/992/225.pdf>, (7 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, NR. 54/150, "Ermeni Ço-cuklarının Yetimhanelere Yerleştirilmesi", <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/45.pdf>, (7 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, NR. 96/76, "İslam Aileleri Yanında Bulunan Ermeni Çocuklarının Ermenilerden Oluşan Komisyona Teslimi", <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge/992/243.pdf>, (7 Ekim 2010).

BOA. DH. ŞFR, NR. 54/427, "İhtida Eden Ermenilerin de Uzaklaştırılmaları", <http://www.devletar-sivleri.gov.tr/kitap/belge/992/72.pdf>

"Ermeni Sevkiyatının Yapıldığı Yerler", *Osman-lı Belgelerinde Ermeniler*, <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/kitap.asp?kitap=4&belge=4#secili>, (5 Ekim 2010).

"Tehcire Tabi Tutulan Ermenilerin İaşe Ve İs-kan Masrafları", <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/kitap.asp?kitap=8&belge=8#secili>, (5 Ekim 2010).

"Sevke Tabi Tutulmayan Ermeniler", <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/kitap.asp?kitap=5&belge=5#secili>, (10 Eylül 2010).